

כנס אלי הורביץ
לכלכלה וחברה

בצל המלחמה || 2024

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

יושבת ראש הכנס: פרופ' קרנית פלוג | מנהלת הכנס: דפנה אבירם-ניצן

התמונה המקרו-כלכלית ערב המלחמה והשפעותיה על הכלכלה

קרנית פלוג | נדב פורת הירש

סדרת
מקרו-כלכלה

- טיוטה לדיון -

כנס אלי הורביץ לכלכלה וחברה בצל המלחמה || 2024

דברי פתיחה

יוחנן פלסנר, נשיא המכון הישראלי לדמוקרטיה

שלום לכם,

אני מברך אתכם על השתתפותכם בכנס אלי הורביץ לכלכלה וחברה.

אירודאות גדולה ליוותה את חודשי ההכנה לכנס, והיא עדיין מלווה אותנו עד לרגעים אלו. אנו נפגשים בצל המלחמה. סביבנו משבר שהחל כאירוע ביטחוני, ובשל עוצמתו מקרין על כל תחומי החיים בישראל, ובפרט על הכלכלה ועל המדיניות הכלכלית והחברתית.

בעת משבר נבחנת מנהיגות. היא נבחנת ביכולת להתאים את מדיניותה בזריזות למציאות המשתנה, לפתח וליישם כלים להתמודדות מוצלחת ולהפוך, ככל הניתן, את המשבר להזדמנות. בכנס הזה הצבנו לעצמנו אתגר מורכב אך הכרחי: להיות חלק משמעותי מהמאמץ הזה. בפתח הכנס נדון בסדרי העדיפויות התקציביים החדשים שעל הממשלה להגדיר. נסתייע בניתוח שערך צוות בהובלת נגידת בנק ישראל לשעבר וסגנית הנשיא למחקר במכון, פרופ' קרנית פלוג, בנוגע לסדרי העדיפויות הנדרשים בתקציב המדינה לשנת 2024 ולשנים הבאות, ובניתוח עומק של תקציב הביטחון שערכו צוות חוקרים של המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) בראשות פרופ' מנואל טרכטנברג. ניתוח זה מספק התבוננות ארוכת טווח על נתיב ההתפתחות התקציבית במטרה לאפשר למנהיגים האמונים על כלכלת ישראל להשיב את היציבות הפיסקלית ולהעלות את רמת הוודאות והאמינות של המשק. הניתוח חיוני לא רק על מנת שנוכל לצלוח את המשבר הנוכחי, אלא גם כדי שנפעל ליצירת "כרית ביטחון" להתמודדות עם משברים עתידיים.

עוד שני נושאים קריטיים העומדים בליבת פעילותו של המכון בשנה האחרונה, שנוגעים אך הם להשלכות הכלכליות והחברתיות של המלחמה, הם שיקום השירות הציבורי וסוגיית גיוס החרדים והגברת השוויון בנשיאה בנטל השירות הצבאי. מתן מענה נכון וראוי לשניהם הכרחי על מנת לאפשר לישראל לבנות את החוסן הפנימי שלה ולהתמודד בהצלחה עם איומים חיצוניים. השירות הציבורי טובל כבר שנים ארוכות מחולשה ומאפקטיביות הולכת ופוחתת. ניסיונות שונים, שהתגברו בעת האחרונה, להתערב בתהליכי המינויים ובקבלת ההחלטות המקצועיות ולהחליש את הדרגים המקצועיים – הובילו לכך שברגע האמת השירות הציבורי כשל. החזרת היציבות לשירות הציבורי, חיזוק המקצועיות שלו והתוויית העקרונות המבניים והביצועיים הנכונים להתנהלותו, מתוך טיוב מקסימלי של השירות לאזרחים, הם מטרה ראשונה במעלה עבורנו במכון ותידון בהרחבה גם בכנס זה.

חוק הגיוס שעל הפרק – נושא שמעסיק אותי באופן אישי ואת המכון כבר שנים רבות ונמצא כעת על סף הכרעה משפטית ופרלמנטרית – חייב להעלות את ישראל על נתיב בחינה מחודשת של יחסי המדינה והחברה החרדית. עלינו להיות ערים לסיכונים שבקריסת מודל צבא העם וכן למשמעויות המשקיות המסוכנות בהמשך המגמה הקיימת, ואנו נקדיש לכך זמן.

נוסף על שתי סוגיות ליבה אלו, הכנס יעסוק גם בהשפעת המלחמה על שוק העבודה, בצד המגמות העולמיות המחייבות את ישראל להיערך אליהן, בפרט ההיערכות למשבר האקלים וכן השפעתה של הבינה המלאכותית על שוק העבודה.

הכנס נושא את שמו של אלי הורביץ ז"ל, מייסד חברת טבע ומראשי התעשייה בישראל. אלי היה יושב ראש הוועד המנהל של המכון ועמד שנים ארוכות בראש פורום קיסריה (שמו הקודם של הכנס). עבורנו זהו חיבור טבעי, ואנו מודים לדליה ולכל בני המשפחה על שהם מאפשרים את המשך קיומו של מפעל חשוב זה. תודות נתונות גם לקרן דוידסון על השותפות רבת השנים בבניית המרכז לממשל וכלכלה, לקרן סינגר על התמיכה המתמשכת בכנס, ולקרן טראמפ על המאמץ המשותף להכין את מערכת החינוך וההשכלה הגבוהה לקראת אתגרי העתיד של שוק העבודה. תודות גם לצוות החוקרים ועוזרי המחקר של המכון הישראלי לדמוקרטיה, ליושבת הראש של הכנס פרופ' קרנית פלוג, למנהלת הכנס גב' דפנה אבירם-ניצן, לשותפינו בצוותי העבודה ובכתיבת מחקרי הרקע לכנס וליתר חברי צוות המכון הישראלי לדמוקרטיה על פועלם הנמרץ למען הצלחת הכנס.

אנו תקווה שהתוצרים המחקריים שנציג בכנס השנה ישמשו בסיס לשיוויים מידיים, בצד היערכות ארוכת טווח, לכל ממשלה שתמצא לטפל בסוגיות השונות במטרה לייצב את החוסן הלאומי ולייצר סדר יום בהסכמה ציבורית רחבה. היושבים כאן סביב השולחן עודם מאמינים שזה אפשרי ופועלים להשגת המטרה הזאת. אני מודה לכם על השותפות.

בברכת כנס פורה ומוצלח,

יוחנן פלסנר

נשיא המכון הישראלי לדמוקרטיה

כנס אלי הורביץ לכלכלה וחברה בצל המלחמה || 2024

הקדמה

המשק הישראלי עבר בשנים האחרונות שורה של משברים – כלכליים, בריאותיים, פוליטיים, חברתיים, וכעת – משבר ביטחוני חסר תקדים. ממשבר הקורונה הגלובלי יצא המשק הישראלי בתנופה אדירה, אך היציאה לוותה בעלייה כלל-עולמית של האינפלציה, שהחמרה עוד יותר עם פרוץ מלחמת רוסיה-אוקראינה. למשברים עולמיים אלו הצטרף משבר פוליטי וחברתי נוסף עם הקמתה של הממשלה ה-37 וההכרזה על ההפיכה המשפטית. ההכרזה הביאה למחאה ציבורית גדולה, וגרמה לפגיעה בהשקעות בישראל ולפיחות בשקל. למרות משברים אלו, ערב פרוץ מלחמת חרבות ברזל היה המשק הישראלי במצב חיובי שהותיר מרחב תמרון רחב לקובעי המדיניות.

מתקפת החמאס ב-7 באוקטובר והמלחמה שפרצה בעקבותיה הביאו לפגיעה קשה גם בכלכלה הישראלית. השילוב בין הזינוק הגדול בהוצאות הביטחוניות והאזרחיות בעקבות המלחמה, הטיפול בנפגעי הגוף והנפש ובתשתיות והמחסור החמור בעובדים, החמירו מאוד את מצבה הכלכלי והפיסקלי של ישראל. מציאות משברית זו מחייבת התנהלות אחראית וחסרת פניות של הממשלה, בדגש על קביעת תקציב המסוגל להתמודד עם השלכות המלחמה, לצד התמודדות עם אתגרים שרצו לפתחו עוד לפני פרוץ המלחמה.

תקציב המדינה המקורי לשנים 2023-2024 סבל מחסרונות משמעותיים, שהיו נהירים עוד לפני ה-7 באוקטובר, שכן הוא כלל תקציבים סקטוריאליים בהיקפים גדולים, שאינם תומכים בצמיחה, וחלקם אף פוגעים בפריון העבודה. בעיות אלו לא נפתרו עם תיקון תקציב המדינה בראשית שנת 2024.

מדינת ישראל צריכה להתמודד בעת ובעונה אחת עם גידול עצום בהוצאות הביטחון, שיקום האוכלוסיות והאזורים שנפגעו, שיפור השירותים האזרחיים, הגדלת ההשקעות במנועי

צמיחה והורדה בעתיד הקרוב של היחס חוב-תוצר שזינק בעקבות המלחמה. כל אלו מחייבים הן הגדלה של ההכנסות ממיסים, הן קיצוץ של הוצאות שאינן תומכות במטרות האלה, ואף משפיעות לרעה על צמיחת המשק.

מסמך זה הוא אחד משלושה מסמכים שנועדו לספק רקע מקצועי לגיבוש סדר העדיפויות התקציבי הרצוי למדינת ישראל נוכח מלחמת "חרבות ברזל". מסמכים אלו נכתבו בשיתוף פעולה בין המכון הישראלי לדמוקרטיה לבין המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS), וביוזמתו ותמיכתו של "בונים מחדש" – מכון למדיניות יישומית, והם מתפרסמים בכנס אלי הורביץ 2024. החומר המוצג במסמכים אלו נועד לסייע לקובעי המדיניות בתהליך קבלת ההחלטות לשם קביעת מדיניות פיסקלית אחראית שתוביל, לשיפור השירותים לאזרחים ולשיפור הפיריון והצמיחה, מתוך שמירה על האינטרסים הביטחוניים של ישראל, ולצד החזרה לאיתנות פיסקלית.

המסמכים הם –

1. **התמונה המקרו-כלכלית ערב המלחמה והשפעותיה על הכלכלה.** המסמך מציג את מצב המשק ערב המלחמה, את ההשפעות המיידיות של המלחמה על הכלכלה הישראלית, ותרשימים שונים להשפעת עתידיות של המלחמה על הכלכלה.
2. **תקציב הביטחון בעקבות מלחמת חרבות ברזל.** המסמך בוחן את האילוץ הפיסקלי החמור ביותר שנוצר בעקבות המלחמה – הגידול הצפוי בתקציב הביטחון. המסמך מנתח את ההתפתחויות הביטחוניות והמשמעויות התקציביות שנגזרות מהן, וממליץ על עקרונות לתקצוב אחראי של צורכי הביטחון של ישראל.
3. **המצרפים הפיסקליים וסדר עדיפויות תקציבי חדש לישראל – מבט לאחור ולשנים הבאות.** המסמך מנתח את ההתפתחויות המרכזיות בתקציב המדינה בעשורים האחרונים, ומתמקד בתקציב האחרון, בתקציבים הקואליציוניים ובתיקוני התקציב בעקבות המלחמה. המסמך מנסח עקרונות והמלצות לסדר עדיפויות תקציבי חדש לישראל שיאזן בין צורכי הביטחון, האחריות הפיסקלית והצורך לחזק את השירותים לאזרחים ולאושש את אמון הציבור בממשלה. כל זאת באמצעות שילוב בין העלאת מיסים, קיצוץ בתקציבים שאינם מעודדי צמיחה, הגדלת תקציבי השירותים האזרחיים וקירוב השירותים לאזרח באמצעות הרשויות המקומיות.

בעת הזאת יש חשש ממשי שאם תימשך התנהלות תקציבית המבוססת על שיקולים קצרי טווח ועל צרכים פוליטיים, לא רק הכלכלה הישראלית תיפגע, אלא גם האמון בממשלה, ובסופו של דבר גם הביטחון.

אנחנו מקווים שפרויקט זה יוכל לסייע בגיבוש החזון והיעדים הכלכליים ליום שאחרי המלחמה, שלאורם נוכל להוביל את המשק והחברה הישראלית לעתיד טוב יותר.

ברצוננו להודות לכל השותפים בפרויקט זה ביוזמת "בונים מחדש" על תרומתם הרבה לניתוח תמונת המצב ולגיבוש ההמלצות.

בברכה,

פרופ' מנואל טרכטנברג
אוניברסיטת תל אביב¹

פרופ' קרנית פלוג,
סגנית נשיא למחקר ויו"ר הכנס
המכון הישראלי לדמוקרטיה

1 בעת כתיבת המסמכים האלה היה פרופ' טרכטנברג ראש המכון למחקרי ביטחון לאומי, ה-INSS. הוא סיים את תפקידו ב-30 באפריל 2024.

התמונה המקרו־כלכלית ערב המלחמה והשפעותיה על הכלכלה

קרנית פלוג | נדב פורת הירש

סקירה זו היא חלק מפרויקט רחב היקף שמטרתו להמליץ על מדיניות תקציב המדינה בעקבות המלחמה.

המחקר נכתב בשיתוף פעולה בין המכון הישראלי לדמוקרטיה ובין המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS), ביוזמה ובתמיכה של המיזם "בונים מחדש".

תוכן העניינים

5	מבוא
6	רקע
11	מצב המשק ערב המלחמה
17	השפעת המלחמה על הפעילות הריאלית במשק
29	תחזיות הצמיחה
35	סיכום
36	נספח 1 – לוחות מתוך התחזיות השונות
42	רשימת המקורות

מבוא

מתקפת החמאס ב-7.10 והמלחמה שפרצה בעקבותיה הביאו גם לפגיעה קשה בכלכלה הישראלית. פינוי של אלפי משפחות מבתיהן, גיוס מילואים נרחב, עזיבה של העובדים הזרים ואיכניסתם של העובדים הפלסטינים וסגירה ושיבושים במערכת החינוך הביאו לירידה חדה בהיצע העבודה. במקביל חלה ירידה ניכרת בצריכה הפרטית ובהשקעות בצד עלייה חדה בהוצאות הממשלה לצורכי ביטחון ולצרכים אזרחיים אחרים.

סקירה זו מתארת את המצב המקרו-כלכלי של המשק ואת הביצועים הפיסקליים של הממשלה ערב המלחמה ואת ההשפעות הצפויות של המלחמה על ביצועים אלה בתרחישים שונים באשר למשך המלחמה, עצימותה והיקפה.

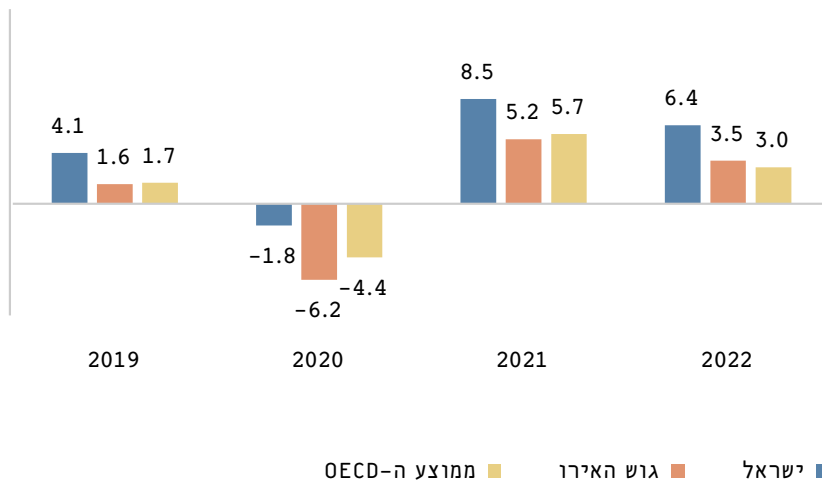
העבודה על סקירה זו הסתיימה בראשית חודש אפריל 2024, והנתונים המופיעים להלן הם הנתונים העדכניים שפורסמו נכון למועד זה.

תודתנו נתונה לדפנה אבירם ניצן ולדנה בלאנדר על הערותיהן.

רקע

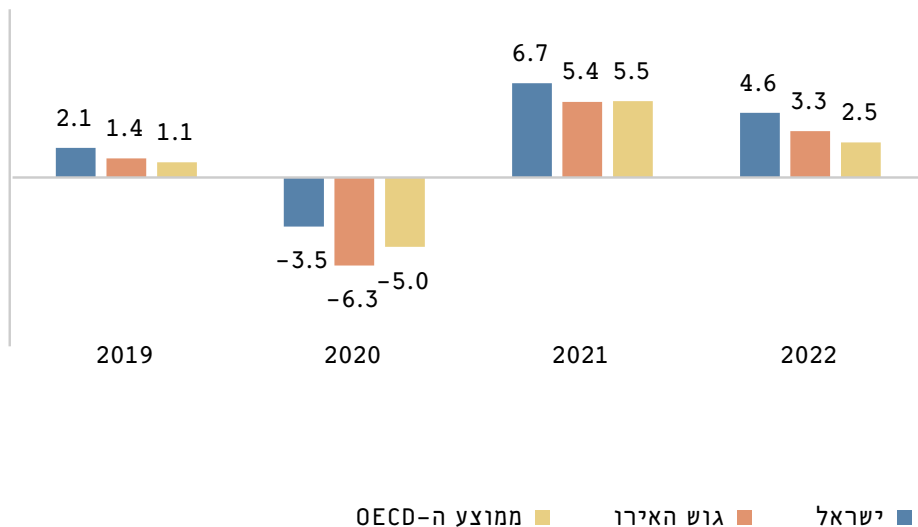
בשנים האחרונות, המשק הישראלי היה חשוף לשורה של משברים. מגפת הקורונה, שהחלה בשנת 2020 והגיעה לסיימה במהלך שנת 2021, הייתה משבר עולמי שפגע באופן משמעותי גם במשק הישראלי. מאז תום משבר הקורונה בשנת 2021, המשק הישראלי חווה התאוששות אדירה אשר הייתה חריגה גם בהשוואה עולמית. בשנת 2021 עמדה הצמיחה בישראל על 8.5%, בעוד בגוש האירו וב־OECD עמד ממוצע הצמיחה על 5.2% ו־5.7%, בהתאמה. גם בשנת 2022 הייתה הצמיחה בישראל גבוהה באופן חריג ועמדה על 6.4%, בהשוואה ל־3.5% ו־3% בגוש האירו וב־OECD, בהתאמה (תרשים 1). הצמיחה בישראל הייתה גבוהה גם במונחי תוצר לנפש (תרשים 2).

תרשים 1
צמיחה שנתית בישראל, בגוש האירו ובממוצע ה־OECD (ב-%)

מקור: עיבודי המכון הישראלי לדמוקרטיה לנתוני OECD data.

תרשים 2
צמיחת התוצר לנפש בישראל, בגוש האירו ובמוצע ה-OECD (ב-%)

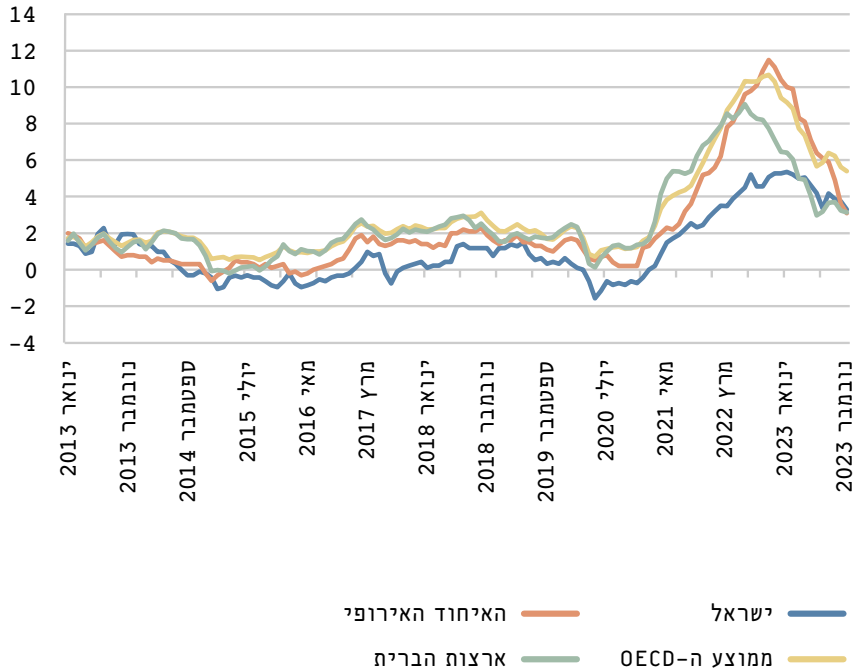

מקור: עיבודי המכון הישראלי לדמוקרטיה לנתוני OECD data.

היציאה מהמשבר לוותה בעלייה כלל-עולמית באינפלציה, על רקע הפגיעה בשרשראות האספקה שנגרמה בעקבות המשבר ועל רקע שחרור ה"ביקושים הכבושים" – כספים שהצטברו אצל משקי הבית במהלך הקורונה ודחיית הוצאות, בעיקר בתחום התיירות ופעילות הפנאי, שהביאו לנסיקה בביקושים עם היציאה מהמשבר.

מלחמת רוסיה-אוקריינה שפרצה בתחילת שנת 2022 הביאה לפגיעה נוספת בשרשראות האספקה של מוצרים המיובאים מרוסיה ומאוקריינה (בעיקר גז וחטיטה) ותרמה לעוד עלייה במחירים, בעיקר בשל עליית מחירי הדלקים (International Monetary Fund, 2022). כל אלה הביאו להאצה משמעותית באינפלציה בעולם, ובעוצמה פחותה גם בישראל, עד אמצע-סוף שנת 2022 (תרשים 3).

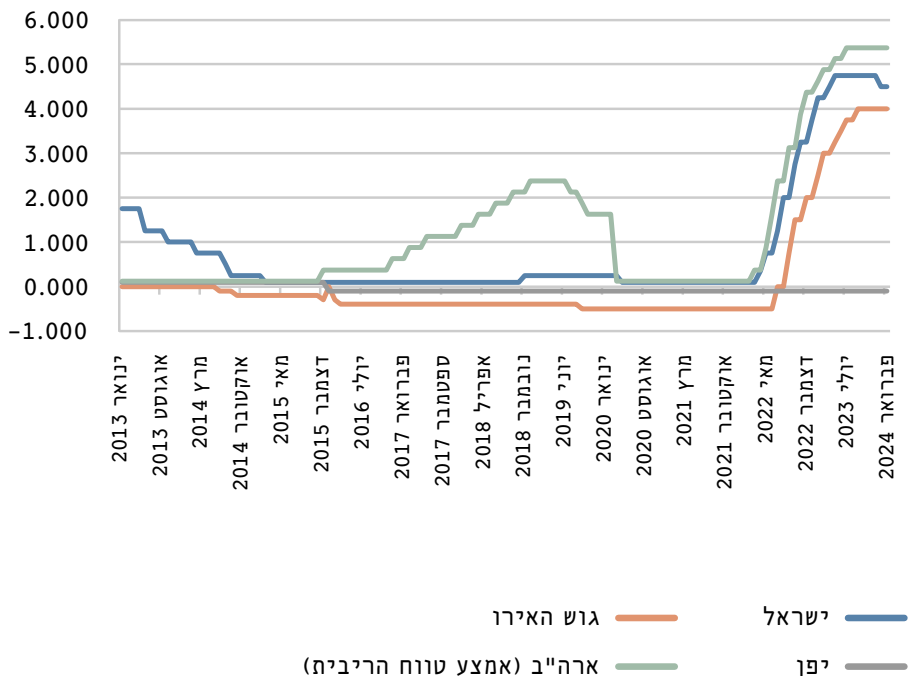
תרשים 3
אינפלציה שנחית בישראל, באיחוד האירופי, ב-OECD ובארצות הברית,
ינואר 2013-נובמבר 2023 (ב-%)

מקור: עיבודי המכון הישראלי לדמוקרטיה לנתוני OECD data.

האינפלציה הגואה בישראל ובעולם הביאה את הבנקים המרכזיים להעלות ריבית במטרה להאט את קצב האינפלציה (תרשים 4). הריסון המוניטרי הביא, כצפוי, להאטה בפעילות הכלכלית, לירידה במחירי הנכסים הפיננסיים וכן להאטה בקצב האינפלציה (תרשים 3 לעיל).

תרשים 4
ריביות הבנקים המרכזיים בישראל ובעולם, ינואר 2013-פברואר 2024
 (ב-%)

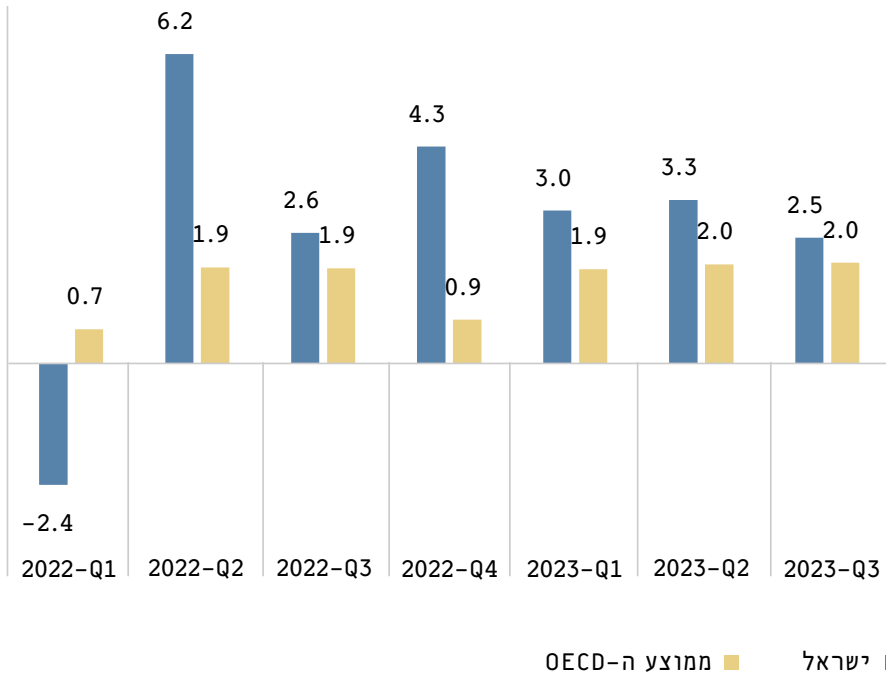

מקור: בנק ישראל, הודעת הריבית מיום 26.2.2024.

בראשית שנת 2023 הושבעה הממשלה ה-37, שהחלה בקידום ההפיכה המשפטית. ההפיכה לוותה במחאה ציבורית גדולה והביאה לפגיעה בהשקעות בישראל, שבאה לידי ביטוי בירידה בשווי המניות הישראליות בצד פיחות בשקל, שתרם תרומה נוספת להאצת האינפלציה.

במהלך תקופה זו ריבית בנק ישראל נותרה גבוהה, והדבר סייע בירידה מסוימת באינפלציה, אם כי הירידה הייתה איטית בהשוואה לירידות בעולם (תרשים 3 לעיל). אך שההפיכה החלישה את השקל והשפיעה לרעה על שוק המניות הישראלי (אטר ואח', 2023), הצמיחה הממוצעת בישראל בשלושת הרבעונים הראשונים של השנה הייתה גבוהה יחסית לעולם ועמדה על למעלה מ-3% במונחים שנתיים (תרשים 5).

5 תרשים
צמיחה רבעונית במונחים שנתיים (ב-%)

מקור: עיבודי המכון הישראלי לדמוקרטיה לנתוני OECD data.

לסיכום, המשק הישראלי התאושש ממשבר הקורונה בצורה מופלאה, אלא שההפיכה המשפטית שקודמה בישראל מתחילת 2023 תרמה להאצה נוספת באינפלציה המקומית, לירידה בהשקעות, לירידה עודפת בשוק ההון הישראלי ולפיחות בשער של השקל. לעומת זאת, הצמיחה נותרה גבוהה יחסית בתקופה זו ושוק העבודה נותר מהודק.

מצב המשק ערב המלחמה

ההתאוששות המהירה ממשבר הקורונה, ועוד קודם לכן, הפגיעה המתונה יחסית של המשבר הפיננסי הגלובלי ב־2008 במשק הישראלי, נשענות על עמידותו הגבוהה ועל חוסנו של המשק הישראלי. מאפייני החוסן של המשק הישראלי בשנים האחרונות כוללים, בין היתר, רמת חוב ציבורי נמוכה, איתנות של המוסדות הפיננסיים, עודף בחשבון השוטר, עודף נכסים על התחייבויות מול חו"ל, יתרות מט"ח גבוהות, שוק עבודה מהודק ומשקלו הגבוה של ענף ההיי־טק בתוצר.

הפעילות הכלכלית החיובית בשנות היציאה מהקורונה באה לידי ביטוי בשיפור בביצועים הפיסקליים של הממשלה. הגירעון בתקציב המדינה, שעמד על למעלה מ־11% תוצר בשנת הקורונה הראשונה (2020), ירד במהירות לכ־1.6% תוצר בשנת 2022. בנוסף, יחס החוב לתוצר, שעלה במהלך הקורונה לכ־70% תוצר בשנת 2020, ירד אף הוא במהירות ל־60.7% ב־2022 והגיע לרמתו טרום הקורונה. התקציב שאושר לשנים 2023–2024 היה שמרני יחסית, עם יעד גירעון של פחות מ־2%, ונועד להמשיך את מגמת הירידה של יחס החוב לתוצר (בנק ישראל, הודעה לעיתונות מיום 15.11.23, 2023). ואולם כבר במהלך החודשים הראשונים של שנת 2023 חלה עלייה בגירעון ההמשלה כתוצאה מההאטה הגלובלית שהתבטאה גם בירידה בהכנסות ממיסים.

איתנות המשק באה לידי ביטוי גם באיתנות וביציבות של מערכת הבנקאות בישראל ערב המלחמה. המאזן המצרפי ורווחיות הבנקים בשנת 2022 היו גבוהים במיוחד בשל גידול בהכנסות מריבית שנובע מסביבת אינפלציה גבוהה ומעליית ריבית בנק ישראל (בנק ישראל, חטיבת המחקר, 2023). המשבר הגלובלי והמהפכה המשפטית הוסיפו איזודאות, העלו את מדדי הסיכון של המערכת הבנקאית והפיננסית בכללותה ואיימו לאתגר את המערכת בטווח הבינוני (בנק ישראל, 2023).

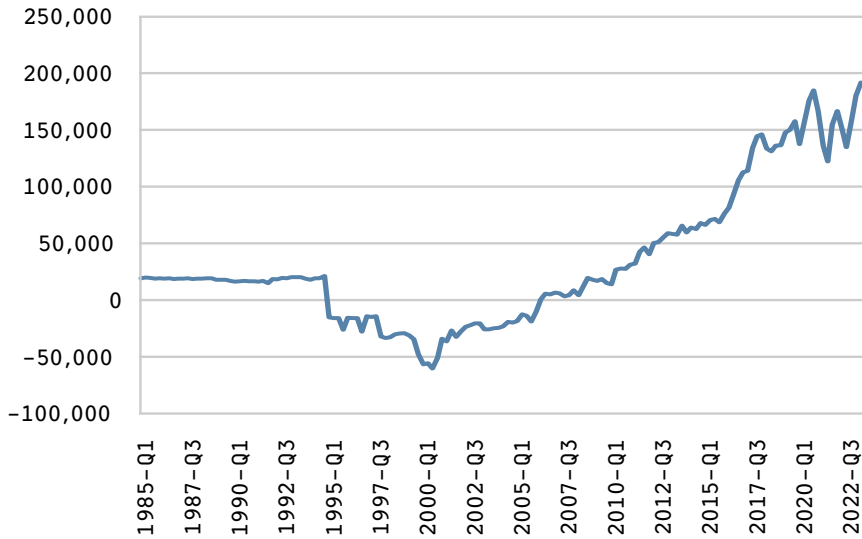
בנוסף, בשנים האחרונות התייצב בחשבון השוטר של מאזן התשלומים עודף שעומד על כ־4% תוצר, ובעשור האחרון נרשמה מגמת עלייה בעודף הנכסים על התחייבויות מול חו"ל (תרשים 6 ותרשים 7). יתרות המט"ח הגבוהות של בנק ישראל, שהגיעו לכ־200 מיליארד דולר, מאפשרות לבנק לקיים מדיניות מוניטרית שתמתן את השפעות המלחמה על שערן על השקל, כפי שאכן קרה בתחילת המלחמה (תרשים 8). רמת החוב הציבורי הנמוכה יחסית מאפשרת מימון של הוצאות הכרוכות במלחמה באמצעות הגדלת החוב, כל עוד המדיניות תיתפס כאמינה ובשליטה.

תרשים 6
החשבון השוטף - תנועות נטו (תקבולים פחות תשלומים), מחירים שוטפים
(אחוזי תוצר) 2023-Q1 - 1995-Q1

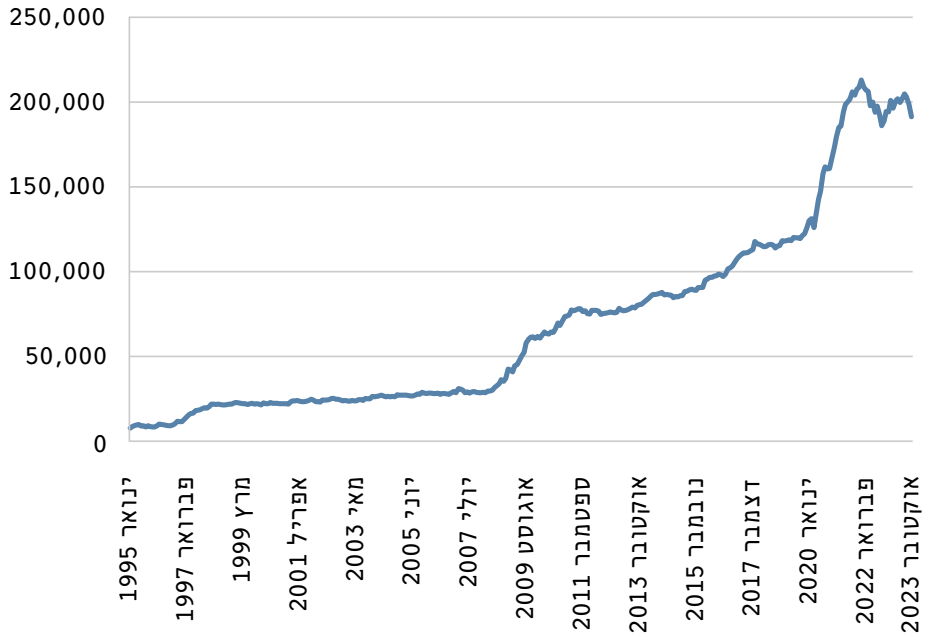
מקור: עיבודי המכון הישראלי לדמוקרטיה לנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

תרשים 7
מאזן נטו (נכסים פחות התחייבות), מחירים שוטפים (מיליוני דולרים)

מקור: עיבודי המכון הישראלי לדמוקרטיה לנתוני השלכה המרכזית לסטטיסטיקה.

תרשים 8
יתרות מט"ח (מיליוני דולרים)

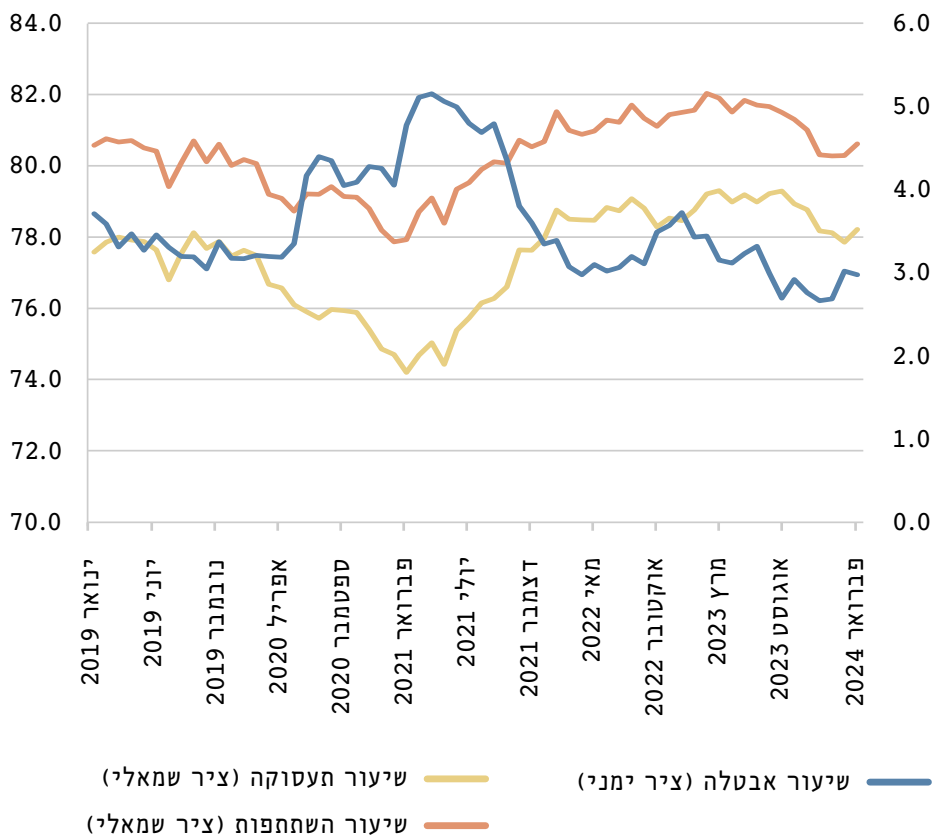

מקור: עיבודי המכון הישראלי לדמוקרטיה לנתוני בנק ישראל.

איתנות המשק הישראלי ניכרת גם בשוק העבודה: עם היציאה ממשבר הקורונה שיעור האבטלה חזר לרמה שהייתה טרום המשבר, בסביבות ה־3% בקרב גילי העבודה העיקריים (25-64), ובחודשים האחרונים הוא אף ירד מתחת ל־3% והגיע בחודש ספטמבר 2023, ערב המלחמה, לכ־2.9% בלבד. שיעורי ההשתתפות ושיעורי התעסוקה היו גבוהים אף הם ועמדו על כ־79% וכ־82%, בהתאמה – שיעורים הגבוהים מהשיעורים טרום משבר הקורונה (תרשים 9).

תרשים 9

שיעורי השתתפות, תעסוקה ואבטלה, גילי 25-64, ינואר 2019-פברואר 2024 (ב-%)

מקור: עיבודי המכון הישראלי לדמוקרטיה לנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

תיאור ההתפתחויות המקרו־כלכליות במשק הישראלי לא יהיה שלם ללא תשומת לב מיוחדת לענף ההיי־טק, אשר היה קטר הצמיחה של המשק ותרם בחמש השנים האחרונות לכ־40% מהצמיחה. עם היציאה ממשבר הקורונה חווה ענף ההיי־טק שגשוג אדיר, עם צמיחה מטאורית בתוצר, בייצוא ובמספר המועסקים. בשנת 2022 היה שיעורו של ענף ההיי־טק 18.1% מהתוצר הישראלי, 14%

מהשכירים והשכירות במשק (כולל עובדים בתפקידים טכנולוגיים מחוץ לענף ההיי־טק), וכ־48.3% מהיצוא הישראלי (רשות החדשנות, 2023) במקביל, במחצית השנייה של 2022 חלה האטה משמעותית בפעילות הענף בעקבות האטה גלובלית בביקוש לענפי ההיי־טק לאחר הגאות של תקופת הקורונה ועל רקע המלחמה באוקראינה ועליות הריבית הגלובליות, ובהמשך, במהלך 2023, עם קידום ההפיכה המשפטית, שהחמירה את הפגיעה בענף ההיי־טק בישראל. בשני הרבעונים הראשונים של שנת 2023 ירד, לראשונה מאז משבר הקורונה, מספר המועסקים בהיי־טק. מספר הגיוסים בהיי־טק ברבעון הראשון של 2023 היה נמוך משמעותית בהשוואה לרבעונים קודמים, והירידה בהשקעות בהיי־טק הישראלי הייתה חדה יותר בהשוואה לעולם (רשות החדשנות, 2023).

לסיכום, מצבו של המשק הישראלי ערב המלחמה היה איתן ועמיד: צמיחה מהירה יחסית ושוק עבודה מהודק, יחס חוב־תוצר נמוך, עודף מתמשך במאזן התשלומים, עודף נכסים על התחייבויות מול חו"ל, יתרות מט"ח גבוהות בבנק ישראל, מגזר ההיי־טק מוביל ומערכת בנקאות יציבה ואיתנה. מאפיינים אלה של המשק הישראלי סייעו לו לצלוח את שני המשברים הגלובליים שחוזה המשק העולמי בעשורים האחרונים בפגיעה מתונה יחסית – המשבר הגלובלי הפיננסי ומשבר הקורונה. עם זאת, השילוב של מלחמת רוסיה־אוקראינה, שהחלה בשנת 2022, והמהפכה המשפטית המקומית, שהחלה בראשית 2023, תרמו להרעה במצבו של המשק הישראלי ערב המלחמה.

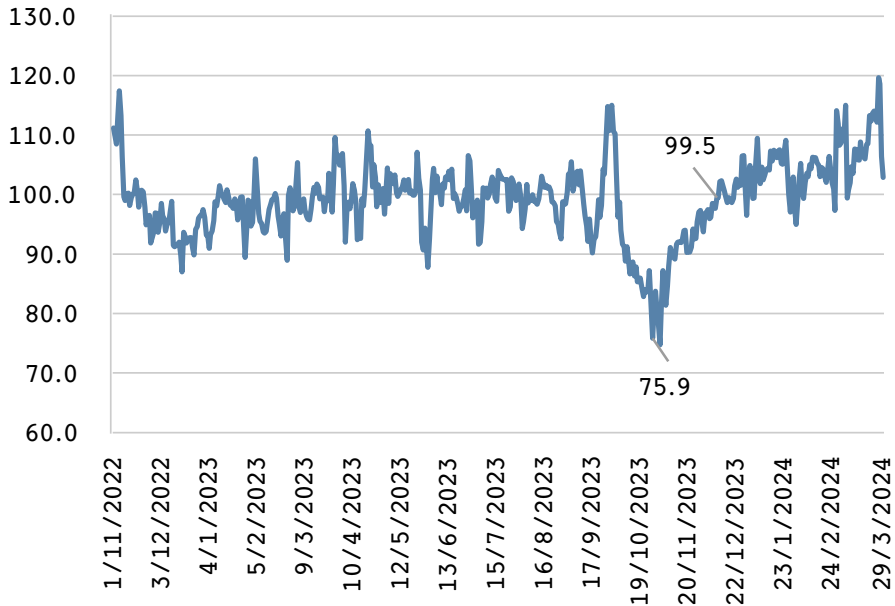
השפעת המלחמה על הפעילות הריאלית במשק

מתקפת חמאס ב־7.10 והמלחמה שפרצה בעקבותיה הביאו בבת אחת להאטה משמעותית בפעילות הריאלית של המשק הישראלי. ירידה משמעותית בהיצע העבודה, בצד ירידה בביקושים ואי־ודאות כללית המביאות לירידה בצריכה הפרטית ובהשקעה. זאת, בצד גידול בהוצאה הציבורית, המקזזת במידת מה את הפגיעה בתוצר. אי־הוודאות ביחס למשך הלחימה, עצימותה והיקפה מקשה על גיבוש תחזית למצב המשק בשנים הבאות. קושי זה משתקף בטווח הרחב של התחזיות שהופקו על ידי הגופים השונים העוסקים בכך. בפרק זה נציג אינדיקטורים (המתפרסמים בתדירות גבוהה) לרמת הפעילות עד כה ונסקור את התחזיות שפורסמו עד לרגע זה על ידי הגופים השונים.

צריכה פרטית

אינדיקציות למגמות בצריכה הפרטית ניתן למצוא בנתוני רכישות בכרטיסי אשראי, המשקפים במידה רבה את היקף הצריכה הפרטית במשק. בשבועות הראשונים של המלחמה, הרכישות בכרטיסי האשראי ירדו בכרבע בהשוואה לרבעון השלישי של 2023. עם זאת, במהלך חודש נובמבר ניכרה התאוששות ברכישות בכרטיסי אשראי, ובסוף אוקטובר הצריכה כבר חזרה לרמתה ערב המלחמה (תרשים 10).

הרשים 10
רכישות בכרטיסי אשראי, מנוכה עונחיות, ממוצע נע 7 ימים, 1.11.2023 - 29.3.2024,
100=2023 Q3

מקור: עיבודי המכון הישראלי לדמוקרטיה לנתוני בנק ישראל.

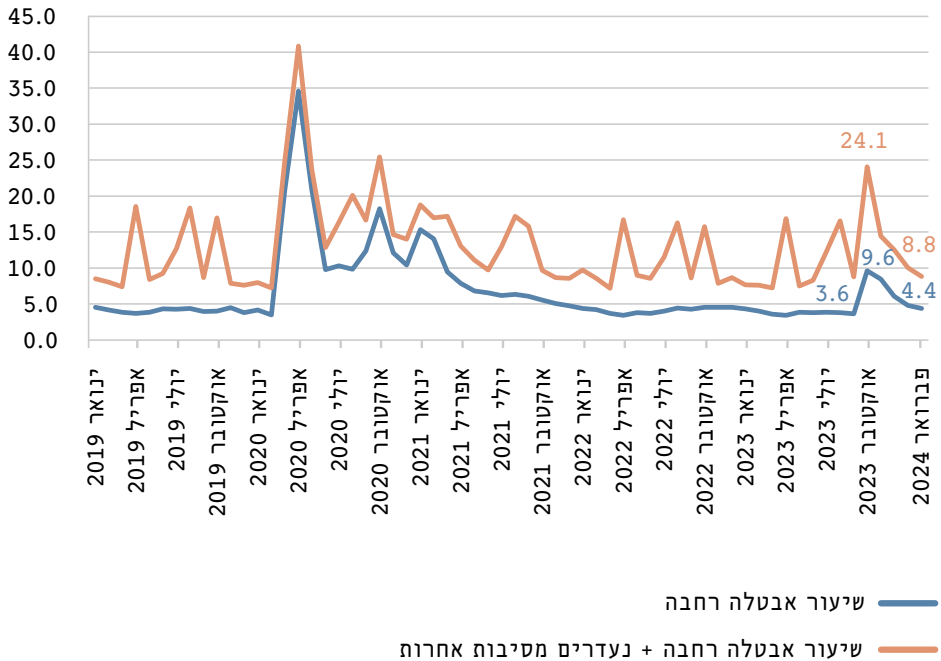
תעסוקה

הפגיעה בפעילות בעקבות המלחמה באה לידי ביטוי במלוא עוצמתה בשוק העבודה. בעקבות המלחמה פונו מבתיהם מאות אלפי תושבים שגרים באזורי קו העימות, ונכון למועד כתיבת שורות אלו מרביתם טרם חזרו. מסגרות החינוך לילדים נסגרו באופן מוחלט ברוב חלקי הארץ למשך מספר שבועות והחלו להיפתח בהדרגה, ובסוף חודש אוקטובר כ־75% ממוסדות הלימוד שהתאפשרה בהם פעילות פיזית היו פתוחים (וייטבלאי, 2023). כמו כן, מאות אלפי משרתי מילואים גויסו ויצאו משוק העבודה, ונכון לכתיבת מסמך זה מרביתם טרם חזרו (בנק ישראל, ניתוח מיוחד, 2023). לפי הערכות משרד העבודה, כ־760 אלף איש, המהווים כ־18% מכוח העבודה, היו מושבתים בארבעת

השבועות הראשונים של המלחמה (משרד העבודה, 2023). בנוסף, עשרות אלפי עובדים זרים, בעיקר פועלים שהועסקו בענפי החקלאות והבינוי, עזבו את הארץ, וכ־150,000 עובדים פלסטינים לא הורשו להיכנס לישראל.

בחודש אוקטובר 2023 עמד שיעור האבטלה הרחבה, הכולל מועסקים הנעדרים מסיבות כלכליות, על 9.6%, בהשוואה ל־3.6% טרם פרוץ המלחמה. בחודשים הבאים חלה ירידה חדה בשיעור האבטלה הרחבה לרמה של 4.4% בפברואר 2024. נתון זה אינו כולל משרתי מילואים והורים לילדים שנאלצו להיעדר מהעבודה לצורך טיפול בילדים ונספרים בסקר כוח אדם תחת "נעדרים מסיבות אחרות". בחישוב הבלתי מועסקים, כולל הנעדרים מסיבות אחרות, שיעור האבטלה הרחבה זינק מ־8.8% בחודש ספטמבר ל־24.1% בחודש אוקטובר ולאחר מכן חלה ירידה עד לרמה של 8.8% בחודש פברואר 2024. יש לשים לב כי התנודתיות הרבה בנתון זה קשורה במידה רבה לתקופות חגי תשרי (ספטמבר־אוקטובר), פסח (אפריל) וחופשת הקיץ (אוגוסט). לפיכך הנתון לחודש אוקטובר כולל גם אנשים שנעדרו במהלך חג הסוכות ללא קשר למלחמה. נשים לב כי בתקופות חופשים אחרות הנתון עומד על כ־17% (תרשים 11), כך שניתן להניח שכ־7% נעדרו מסיבות הקשורות למלחמה בחודש אוקטובר.

הרשים 11
שיעור אבטלה רחבה, ינואר 2019-פברואר 2024 (ב-%)

מקור: עיבודי המכון הישראלי לדמוקרטיה לנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

על פי הערכות בנק ישראל, ההפסד למשק כתוצאה מירידת היצע העבודה בשלושת השבועות הראשונים של המלחמה היה כ־2.3 מיליארד ש"ח לשבוע (בנק ישראל, ניתוח מיוחד, 2023). מאז התבצע הניתוח של בנק ישראל חל שינוי משמעותי בהיקף התעסוקה, בעיקר בשל פתיחת מערכת החינוך במרבית חלקי הארץ. בעקבות פתיחת מערכת החינוך, שעלותה השבועית הוערכה על ידי בנק ישראל בכ־1.25 מיליארד ש"ח, נראה כי העלות השבועית בשל ירידת היצע העבודה כיום, כחודשיים מאז פרוץ המלחמה, נמוכה באופן משמעותי מהערכת בנק ישראל, אך עדיין עומדת על למעלה ממיליארד ש"ח בשבוע.

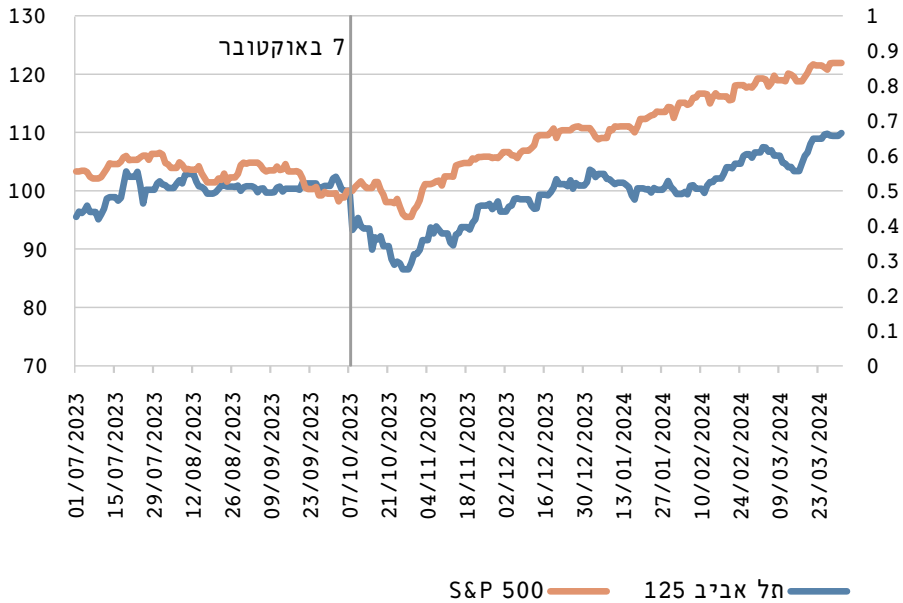
סקרי הבזק שביצעה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שבחנו את מצב העסקים בזמן המלחמה מלמדים גם הם שהיקף התעסוקה הפעילה בעסקים היה נמוך, אך נתוני חודש נובמבר ודצמבר מעידים על הקלה במגבלה זו בהשוואה לחודש אוקטובר (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, סקר בזק, 2023).

כך, בעוד בענפים רבים התמודדו המעסיקים עם מחסור בעובדים (בעיקר בענפי הבנייה והחקלאות), ענפים רבים הושבתו לחלוטין ונאלצו להוציא את העובדים לחל"ת או לפטר עובדים (בעיקר ענפי התיירות, בילוי ופנאי).

מדדי המניות

ביטוי נוסף לסנטימנט השלילי ביחס למשק הישראלי עקב המלחמה ניתן לזהות בתגובת שוק המניות הישראלי: מייד בפרוץ המלחמה צנח מדד המניות הישראלי בכ־7%, אך לאחר מכן המשיך במגמה דומה למגמה העולמית והחל לעלות שוב בתחילת חודש נובמבר, בהתאם למגמת מדד S&P 500 עד תחילת ינואר 2024. ממועד זה חל שוב פיצול במגמות המדדים (תרשים 12).

12 חרשים
מדד המניות, ספטמבר 2023 - 29 במרץ 2024, 100=7.10

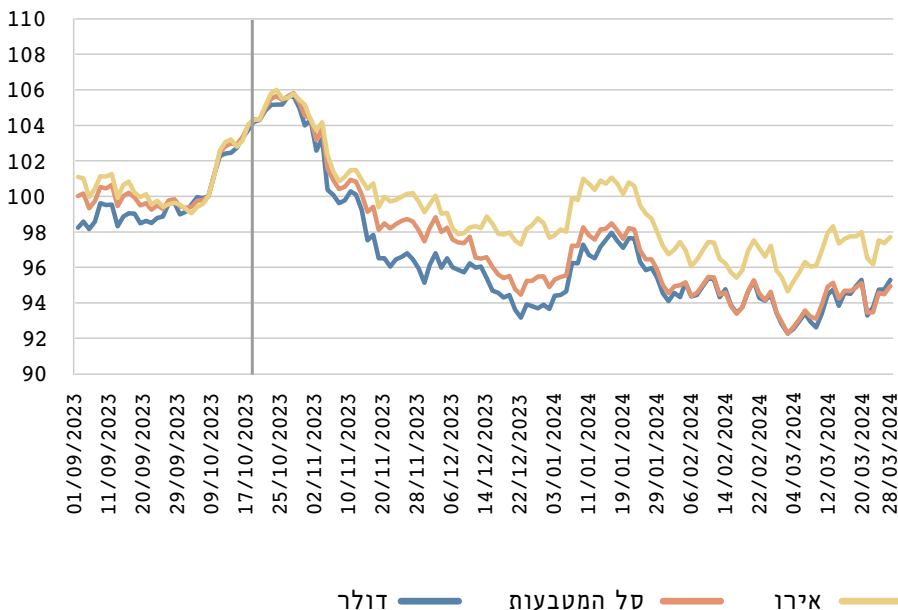
מקור: עיבודי המכון הישראלי לדמוקרטיה לנתוני הבורסה לניירות ערך ואתר Nasdaq.

אינפלציה ושער חליפין

השפעת המלחמה על האינפלציה אינה חד־משמעית ותלויה בהתפתחות ההיצע והביקוש בחודשים הקרובים. ירידה בביקושים, בצד ירידה במחירי הדלקים שחלה בחודשים האחרונים, צפויה להאט את האינפלציה. האטה זו מקוזזת באופן חלקי בטווח הקצר בעקבות מגבלות על ההיצע (בנק ישראל, חטיבת המחקר, נובמבר 2023). בנוסף, בטווח הקצר האינפלציה מושפעת גם מההתפתחויות של שער החליפין. עם תחילת המלחמה חל פיחות חד בשער של השקל, ושער החליפין חצה את רף ארבעת השקלים לדולר לראשונה זה יותר מעשור. בהמשך, התפתחויות שונות, לרבות היחלשות הדולר בעולם לנוכח הציפיות לירידת ריבית והתערבות בנק ישראל במכירת יתרות מט"ח, החזירו את שער החליפין לרמה דומה לזו שהייתה טרום המשבר ואף למטה מכך (תרשים 13).

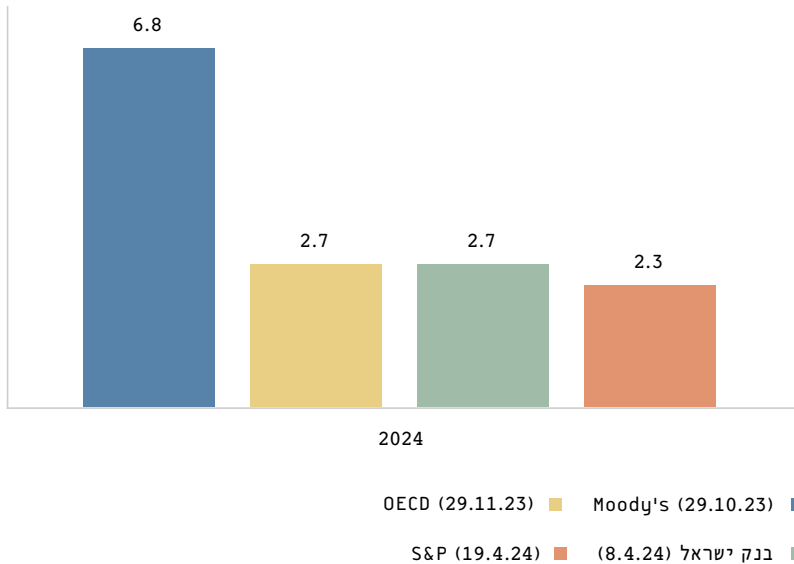
על פי תחזיות הגופים השונים, האינפלציה בשנת 2024 צפויה לעמוד על 2.3%-2.7%, על פי בנק ישראל, ה־OECD וה־S&P. תחזית Moody's לשנת 2024 גבוהה יותר ועומדת על 6.8% (תרשים 14) (בנק ישראל, חטיבת המחקר, אפריל 2024; פילוט, 2023; OECD, 2023; S&P, 2024). בפועל, האינפלציה בשנת 2023 עמדה על 2.6%.

חרשים 13
שער החליפין של השקל מול הדולר, האירו וסל המטבעות, 1.9.23 - 28.3.24
100=7.10

הערה: הקו האנכי מסמן את 7.10.
 מקור: עיבודי המכון הישראלי לדמוקרטיה לנתוני בנק ישראל.

14 הרשים תחזיות האינפלציה, 2024 (ב-%)

מקור: עיבודי המכון הישראלי לדמוקרטיה לנחוני S&P, Moody's, בנק ישראל וה-OECD.

ענפים בסיכון

מבחינה ענפית, חלק מענפי המשק נפגעו במידה משמעותית, בעוד בענפים אחרים הפגיעה הייתה נמוכה יותר. מבחינת תעסוקה, ענף הבנייה, שבו יש מחסור בעובדים בשל הפסקת ההעסקה של עובדים פלסטינים ועזיבת עובדים זרים, הוא הנפגע העיקרי. המחסור החריף בעובדים בענף הבנייה עלול להיות מגבלה ממושכת על הפעילות בענף, שחלקו בתוצר מהותי (בנק ישראל, הודעת הריבית, 2023). לפי הדוח השנתי של רשות האוכלוסין וההגירה, ענף הבניין הוא הענף שבו מכסת העובדים הפלסטינים היא הגדולה ביותר. נכון לסוף שנת 2022 עמדה מכסת העובדים בענף על 92,000 עובדים, לעומת 74,300 בסוף שנת 2021. בפועל הועסקו כ-81,000 עובדים פלסטינים בענף הבניין בשנת 2022, לצד 21,360 עובדים זרים חוקיים שעבדו בענף זה בשנת 2022 (רשות האוכלוסין וההגירה, 2023).

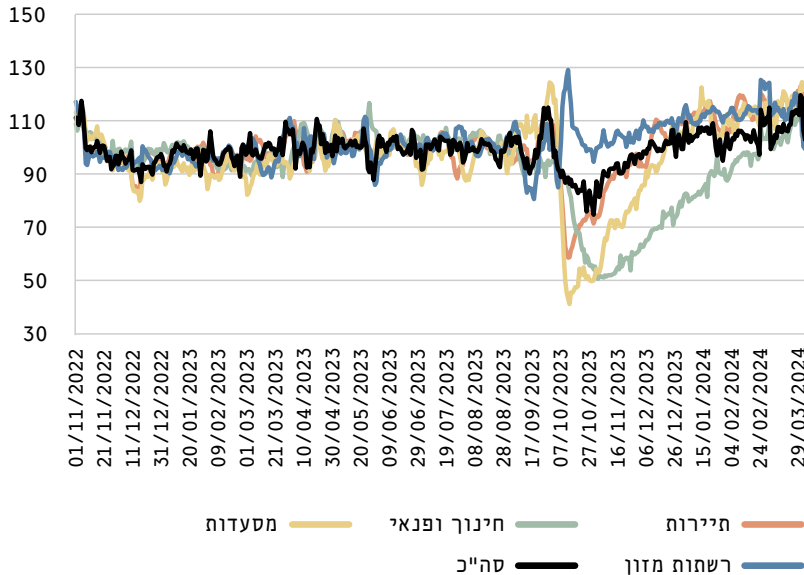
לפי סקרי הערכת מגמות של הלמ"ס, בעיית המחסור בעובדים החמירה במידה ניכרת בחודש נובמבר בהשוואה לחודש אוקטובר, וחלה עלייה בשיעור העסקים שדיווחו על מחסור בעובדים כמגבלה החמורה ביותר בענף (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, סקר הערכת מגמות, נובמבר 2023). מנגד, בחודשים נובמבר ודצמבר חלה ירידה בשיעור העסקים בענף זה עם תעסוקה מינימלית/סגירה זמנית (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, סקר בזק, 2023).

ענף החקלאות ספג גם הוא פגיעה משמעותית בעקבות המלחמה. לפי מרכז המחקר והמידע של הכנסת, נתח ניכר מהתוצרת החקלאית בישראל מיוצרת ביישובי עוטף עזה וביישובי הצפון¹, שרוב תושביהם פונו מבתיהם ואינם יכולים להמשיך ולגדל את תוצרתם. בנוסף, ענף זה מבוסס במידה רבה על עובדים זרים, המהווים כשליש מהעובדים בענף, ועובדים פלסטינים, המהווים כרבע מהעובדים בענף, נכון לשנת 2021, ובסך הכול מדובר בכ־41,400 עובדים (זרים ופלסטינים) בשנת 2021 (מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 2023). עזיבה של רבים מהעובדים הזרים ואיסור הכניסה של עובדים מהרשות הפלסטינית יוצרים חוסר משמעותי בעובדים ומשיתים פגיעה נוספת על הענף. משרד החקלאות ומשרד החינוך מקדמים צעדים לסיוע על ידי פעילות התנדבותית לענף החקלאות על מנת להקל את מצוקת העובדים בענף (שם).

מבחינת הצריכה הפרטית, מרבית ענפי השירותים דיווחו כי הירידה בביקוש היא הפגיעה החמורה ביותר בפעילות הכלכלית של החברה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, סקר בזק, 2023). ענפי **התיירות, המסעדות, החינוך והפנאי** ספגו את הפגיעה המשמעותית ביותר, וההתאוששות בענפים אלה איטית יותר. לעומת זאת, ניכרת עלייה ברכישות ברשתות המזון עם פתיחת המלחמה, אך הן חזרו לרמתן ערב המלחמה במהלך חודש נובמבר, כפי שעולה מנתוני הרכישות בכרטיסי אשראי (תרשים 15).

1 כ־30% משטחי הירקות; 60% משטחי תפוחי האדמה, 47% משטחי העגבניות, 38% משטחי הכרוב ו־37% משטחי הגזר מיוצרים ביישובי עוטף עזה וכ־49.3% מחלב הבקר, כ־80% מחלב הצאן וכ־70% מביצי המאכל מיוצרים במחוז חיפה והצפון (מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 2023).

15 הרשים
רכישות בכרטיסי אשראי, מנוכה עונתיות, ממוצע נע 7 ימים, 29.3.2024-1.11.2022,
100=2023 Q3

מקור: עיבודי המכון הישראלי לדמוקרטיה לנחוני בנק ישראל.

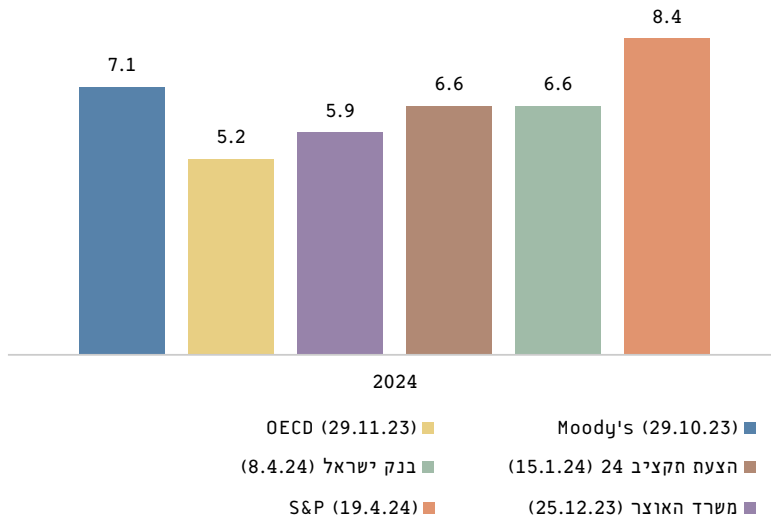
ההוצאה הציבורית

לצד הפגיעה בצריכה ובהשקעה, המלחמה צפויה להביא לגידול משמעותי בהוצאות הממשלה. בעקבות המלחמה צפוי גידול משמעותי בהוצאות הביטחון, בצד גידול בהוצאות האזרחיות הקשורות לפינוי התושבים, שיקום העוטף, סיוע לעסקים ולעובדים והגדלה של שירותי הבריאות והרווחה. לפי התיקון לחוק התקציב לשנת 2023, התקציב צפוי לגדול בכ־26 מיליארד ש"ח לשנת 2023, בהשוואה לתקציב המקורי (חוק תקציב נוסף לשנת הכספים 2023, התשפ"ד-2023). בד בבד, הוחלט על קיצוץ של 860 מיליון ש"ח בלבד בכספים הקואליציוניים (משרד ראש הממשלה, 2023). בנק ישראל מעריך כי הוצאות הממשלה בעקבות המלחמה (ביטחוניות ואזרחיות) יגיעו לכ־163 מיליארד ש"ח עד שנת 2025 (בנק ישראל, הודעה לעיתונות מיום 15.11.2023, 2023), בצד

ירידות צפויות בהכנסות המדינה. הכנסות המדינה ממיסים עד לחודש נובמבר 2023 היו נמוכות בכ־6.2% בהשוואה לתקופה המקבילה אשתקד, שבה נרשמו הכנסות חריגות (החשב הכללי, משרד האוצר, נובמבר 2023). סך הפגיעה בהכנסות המדינה עד שנת 2025 מוערכת על ידי בנק ישראל בכ־35 מיליארד ש"ח (שם). על פי הערכות משרד האוצר, המלחמה צפויה להביא לגידול בהוצאות המדינה בשנת 2024 בכ־68 מיליארד ש"ח. בנוסף, בשנת 2024 צפויה ירידה בהכנסות המדינה בגובה של כ־42 מיליארד ש"ח (משרד האוצר, 2024). על מנת להתמודד עם השלכות המלחמה, התקציב המעודכן לשנת 2024 כולל העלאות מיסים שיחלו בשנת 2025, וקיצוץ רוחבי במשרדי הממשלה, בצד קיצוץ מסוים בכספים הקואליציוניים.

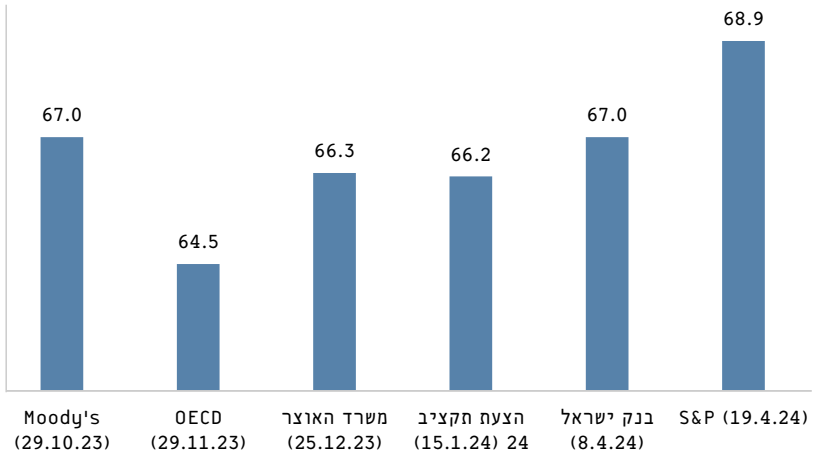
תחזיות הגירעון של הגופים השונים עומדות על 5.2%–8.4% תוצר בשנת 2024 (תרשים 16). התחזיות ליחס החוב לתוצר לשנת 2024 עומדות על 64.5%–66.2% (תרשים 17).

תרשים 16
תחזיות הגירעון, 2024 (באחוזי תוצר)

מקור: עיבודי המכון הישראלי לדמוקרטיה לנתוני Moody's, S&P, בנק ישראל ו-OECD ומשרד האוצר.

17 הרשים
תחזיות יחס חוב-תוצר לשנת 2024 (ב-%)

מקור: עיבודי המכון הישראלי לדמוקרטיה לנתוני Moody's, S&P, בנק ישראל ה-OECD ומשרד האוצר.

תחזיות הצמיחה

התבוננות בתוואי הצמיחה באירועים ביטחוניים בעבר עשויה ללמד על ההתפתחות הצפויה בעקבות המלחמה הנוכחית. בטווח של 20 השנים האחרונות התרחשו חמישה אירועים ביטחוניים משמעותיים: האינתיפאדה השנייה (2000–2003), מלחמת לבנון השנייה (2006), מבצע עופרת יצוקה (2008), מבצע עמוד ענן (2012) ומבצע צוק איתן (2014). ארבעת האחרונים היו ממוקדים וקצרים יחסית ובהתאם, השפעתם ניכרה ברבעון אחד בלבד. האינתיפאדה, לעומת זאת, הייתה ממושכת יותר ונמשכה קרוב ל-3 שנים (מספטמבר 2000 עד יוני 2003).

בדומה למלחמה הנוכחית, גם האינתיפאדה השנייה התרחשה תוך פגיעה בעורף ובמקביל למשבר גלובלי ("דוט קום") שפקד את העולם בראשית שנות ה-2000. היא הביאה לפגיעה קשה בעורף – כ-1,000 הרוגים ב-3 שנים בשל ריבוי הפיגועים ולפגיעה קשה בביטחון האישי. לפי אקשטיין וצידון (Eckstein and Tsiddon, 2024), הפגיעה הכוללת של האינתיפאדה בתוצר לנפש בשנים 2001–2003 הייתה יותר מ-10%.

יתר המלחמות שהתרחשו בתקופה זו היו ממוקדות יחסית: מלחמת לבנון השנייה נמשכה 34 ימים והתמקדה בעיקר באזור הצפון. מבצע עופרת יצוקה נמשך 22 ימים; מבצע עמוד ענן נמשך 8 ימים; ומבצע צוק איתן כ-50 ימים. שלושת המבצעים הללו התמקדו באזור דרום הארץ ועוטף עזה.

במלחמת לבנון השנייה ובמבצע צוק איתן עמד היקף המילואים על כ-89,000 וכ-75,000, בהתאמה (משרד האוצר, נובמבר 2023), לעומת כ-260,000 מגויסים בשלביה הראשונים של המלחמה הנוכחית.

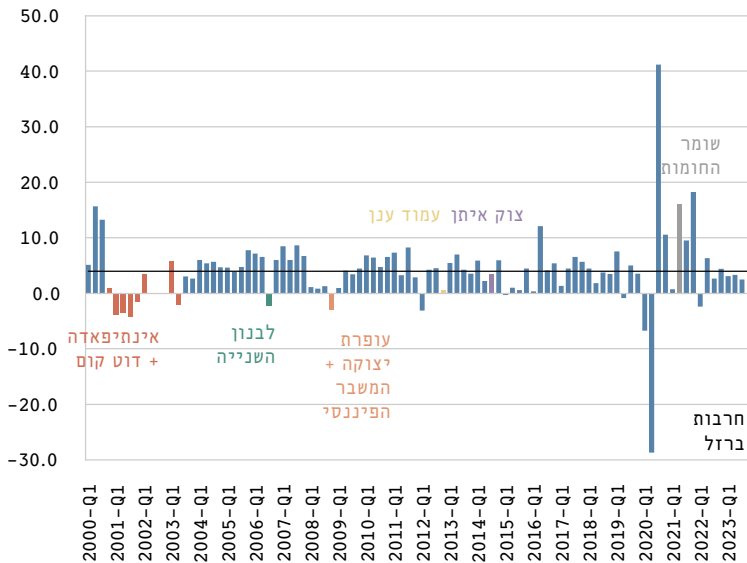
ניתן לראות כי מלחמת לבנון השנייה ומבצע עופרת יצוקה הביאו לנסיגה בתוצר במשך רבעון אחד בלבד. במהלך מבצע עמוד ענן הצמיחה הייתה חיובית אך נמוכה יחסית. ברבעונים העוקבים לאירועים הללו חלה התאוששות מהירה יחסית, והצמיחה הייתה גבוהה מתוואי הצמיחה ארוכת הטווח (תרשים 18). יצוין כי מבצע עופרת יצוקה התרחש במקביל למשבר הפיננסי העולמי, ולכן השפעתו על הצמיחה משולבת עם ההשפעה של המשבר העולמי.

באופן חריג, השפעת מבצע צוק איתן על התוצר אינה ניכרת, וברבעון שבו הוא התרחש הצמיחה הייתה גבוהה מ-3% (תרשים 18), אף שהיה הממושך מתוך האירועים. על פי הערכות בנק ישראל, המבצע הביא לאובדן תוצר מתון של כ-0.3% (בנק ישראל, 2015).

על פי הערכות בנק ישראל, פגיעתם של מלחמת לבנון השנייה ושלושת המבצעים ברצועת עזה ניכרה בעיקר בענף התיירות, בצריכה הפרטית (בדגש על צריכה פרטית של שירותים) וביצוא, אך לא ניכרה פגיעה משמעותית בהיצע (בנק ישראל, 2015). האינתיפאדה השנייה השפיעה באופן משמעותי גם על ההשקעה (בנק ישראל, 2004).

על פי הנראה עד כה, המלחמה הנוכחית היא הקשה והממושכת ביותר (למעט תקופת האינתיפאדה השנייה), וכך גם צפויות להיות השפעותיה על הכלכלה: הן בשל הפגיעה החמורה בשוק העבודה, שלא באה לידי ביטוי באופן משמעותי באירועי העבר, הן בשל הפגיעה הניכרת בעורף בדרום הארץ וגם בצפונה, והן בשל משכה והיקפה, שכבר בשלב זה משמעותיים יותר בהשוואה למלחמות העבר. מלבד זאת, המלחמה באה על רקע האטה גלובלית שמשפיעה גם היא על הצמיחה בישראל. לנוכח כל זאת, הצמיחה ברבעון הרביעי של 2023 עמדה על 20.65% – במונחים שנתיים.

18 הרשים צמיחה רבעונית במונחים שנתיים (ב-%)

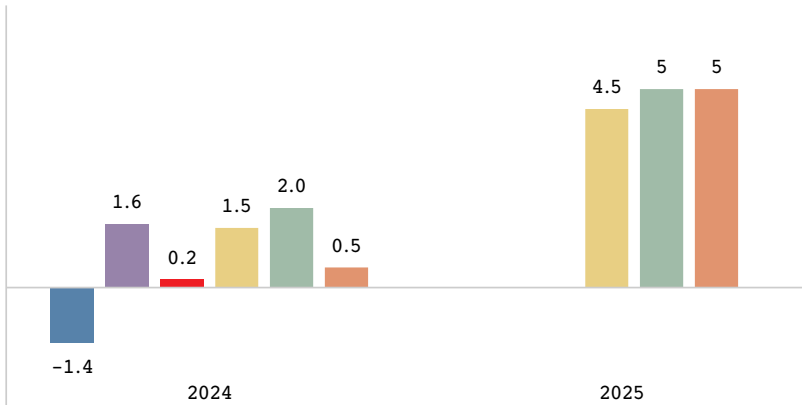

הערה: הקו האופקי השחור מסמן את הצמיחה ארוכת הטווח (4%). מקור: עיבודי המכון הישראלי לדמוקרטיה לנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

תחזיות לגבי השפעות המלחמה על המשק הישראלי

כלל הגופים צופים האטה משמעותית בצמיחת התוצר הישראלי בשנים 2023–2024. בשל אי־הוודאות בנוגע למשך המלחמה, עצימותה ומספר החזיתות, טווח התחזיות רחב יחסית (תרשים 19). התחזיות העדכניות של בנק ישראל וה־OECD מבוססות על ההנחה שהמלחמה תימשך בעצימות גבוהה עד סוף 2023 ובעצימות פחותה במהלך הרבעון הראשון של 2024, ולאחר מכן תחל התאוששות של המשק. הכלכלן הראשי במשרד האוצר בנה מספר תחזיות המבוססות על תרחישים שונים בהתאם להתפתחות המלחמה: תרחיש בסיס המניח לחימה בעצימות פחותה לאורך שנת 2024; תרחיש התאוששות מהירה המניח שהלחימה תסתיים במהלך הרבעון הראשון של 2024, שיביא לצמיחה של 2.2% בשנת 2024; ותרחיש התאוששות איטית המניח שגרת לחימה עד אמצע 2025, שיביא לצמיחה של 0.2% בשנת 2024 (משרד האוצר, נובמבר 2023). יתר התחזיות מפורטות בתרשים 2. לפי תחזיות בנק ישראל, ה־OECD וה־S&P, הצמיחה לשנת 2025 תעמוד על 4.5%–5%.

19 הרשים חחזיות הצמיחה על פי הגופים השונים (ב-%)

■ Moody's (29.10.23) ■ משרד האוצר - תרחיש פסימי (23.11.23)
■ OECD (29.11.23) ■ משרד האוצר - תרחיש בסיס (23.11.23)
■ בנק ישראל (8.4.24) ■ S&P (19.4.24)

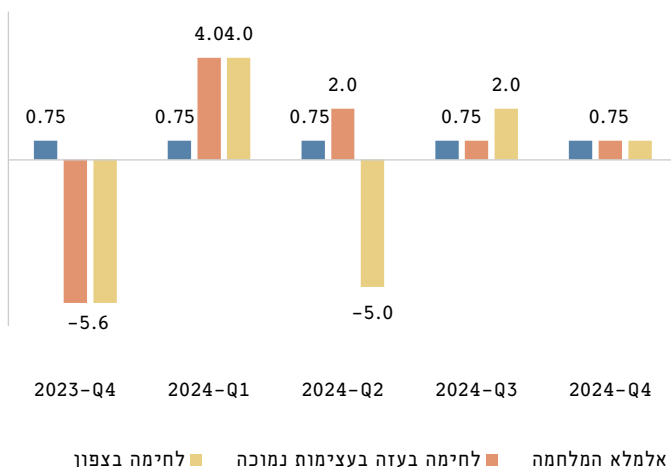
הערה: בסוגריים - תאריך פרסום החחזית. החחזיות מסודרות משמאל לימין בסדר כרונולוגי לפי מועד פרסום החחזית.
 מקור: עיבודי המכון הישראלי לדמוקרטיה לנתוני Moody's, S&P, משרד האוצר, בנק ישראל וה־OECD.

התחזית המקרו־כלכלית של חטיבת המחקר בבנק ישראל נבנתה על סמך ההנחה שהשפעתה הישירה של המלחמה על המשק תימשך אל תוך שנת 2024 בעצימות פוחתת (בנק ישראל, חטיבת המחקר, 2024), ולפיכך הצמיחה תעמוד על 2% בשנים 2023 ו־2024. על פי נתוני הלשכה הלאומית לסטטיסטיקה, הצמיחה בשנת 2023 עמדה על 2%, בהתאם לתחזית בנק ישראל.

ניתוח רגישות

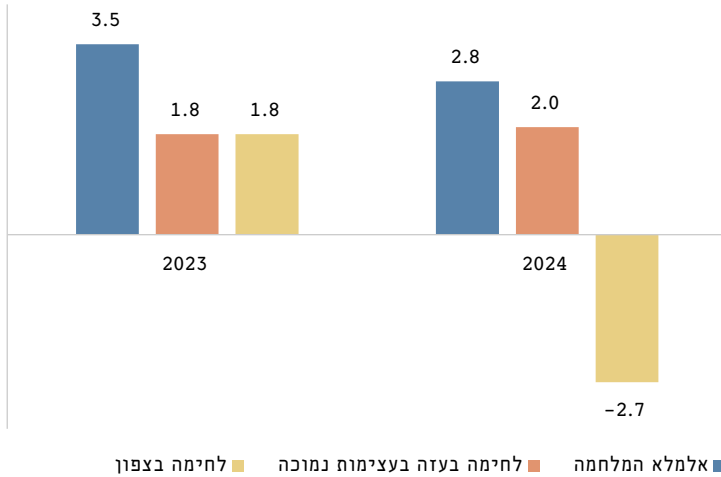
כדי לצפות את רגישות התמונה המקרו־כלכלית להתפתחויות בעימות הצבאי – משכו, עצימות והיקפו – בחנו את המשמעות של עוצמת הפגיעה ברבעונים שבהם נמשכת הלחימה על התחזית השנתית לצמיחת התוצר ב־2024. לצורך כך בנינו תרחישים שונים, על פי הנחות שונות בנוגע להתפתחות תוואי הצמיחה הרבעוני. תרחיש "אלמלא המלחמה" מייצג את תוואי הצמיחה ההיפותטי שהיה מתרחש אלמלא פרצה המלחמה, ובו הצמיחה הרבעונית עקבית עם הצמיחה ארוכת הטווח של 3% בשנה. בתרחיש "לחימה בעזה בעצימות נמוכה" הפגיעה במשק כתוצאה מהמלחמה מסתכמת ברבעון הרביעי של 2023 ולאחר מכן חלה התאוששות. בתרחיש זה הצמיחה השנתית בשנת 2024 תעמוד על 2% בהתאם לתחזית בנק ישראל. תרחיש "לחימה בצפון" מניח כי תיפתח מלחמה בחזית הצפונית ותהיה פגיעה משמעותית ברבעון השלישי של 2024 בגובה 5%, ולאחר מכן תחל התאוששות בקצב דומה לתרחיש "לחימה בעזה בעצימות נמוכה". הצמיחה השנתית של התרחישים השונים מוצגת בתרשים ³.21

תרשים 20
תרחישים, צמיחה רבעונית (ב־%)

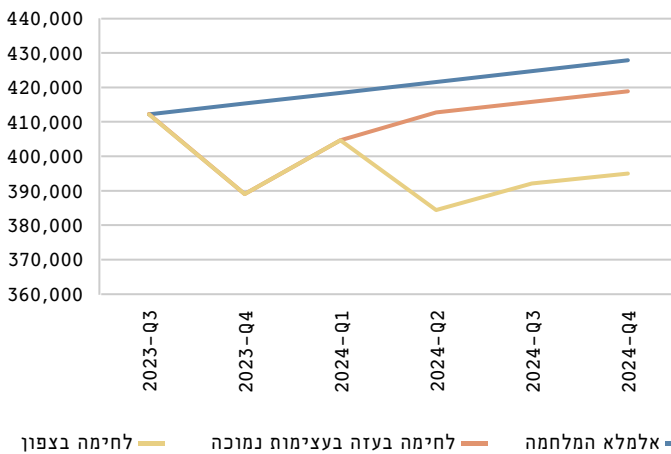
מקור: המכון הישראלי לדמוקרטיה

21 הרשים תרחישים, צמיחה שנתיים (ב-%)

מקור: המכון הישראלי לדמוקרטיה

22 הרשים תרחישים, צמיחה רבעונית (במיליוני ₪)

מקור: המכון הישראלי לדמוקרטיה

סיכום

המצב הכלכלי של המשק הישראלי ערב המלחמה היה איתן. הצמיחה הייתה גבוהה, ושוק העבודה היה מהודק וקרוב לתעסוקה מלאה. עם זאת, עליית האינפלציה בארץ ובעולם, בין היתר בהשפעת מלחמת רוסיה-אוקראינה, הביאה להעלאת הריביות של הבנקים המרכזיים בעולם, שגררה מצידה האטה גלובלית ומקומית. ההפיכה המשפטית השפיעה גם היא לרעה על המשק והשתקפה בעיקר בירידת ההשקעות בהייטק (מעבר לירידה שנבעה מההאטה הגלובלית בהשקעות בענף), בשחיקה יחסית של ערך הנכסים הפיננסיים של הציבור ובפיחות בשער של השקל.

השפעת המלחמה על הפעילות הכלכלית עד כה על סמך אינדיקטורים שונים מצביעה על ירידה בצריכה הפרטית בחודש אוקטובר, ועל התאוששות מסוימת במהלך חודש נובמבר ודצמבר. הירידה בהיצע העבודה בשל סגירת מערכת החינוך, גיוס מילואים נרחב, עזיבת חלק גדול מהעובדים הזרים ופינוי תושבי קו העימות פגעה גם היא בפעילות הכלכלית. ענפי הבנייה, החקלאות והתיירות ספגו את הפגיעה המשמעותית ביותר, וההתאוששות בהם צפויה להיות איטית הרבה יותר. הירידה בביקושים הובילה לעלייה חדה בשיעור האבטלה הרחבה. בצד זאת, שער השקל, שרשם פיחות חד בתחילת המלחמה, חזר במחצית השנייה של דצמבר לרמתו טרום המלחמה, והמגמה במדדי המניות הישראליות חזרה להיות דומה למדד S&P לאחר ירידה חדה עם פרוץ המלחמה, אם כי הפער שנפער עם פרוץ המלחמה נותר בעינו.

למלחמה צפויה להיות השפעה דרמטית על המשק הישראלי. הירידה בביקושים שבאה לידי ביטוי בירידה בצריכה הפרטית ובהשקעות, בד בבד עם היעדרות העובדים, צפויות להביא להאטה משמעותית בקצב הצמיחה של התוצר, פגיעה שתקוזז במידה מסוימת בשל גידול בהוצאות הציבוריות האזרחיות והביטחוניות. הגירעון יחס החוב לתוצר הנמוכים ערב המלחמה, בצד ריבית בנק ישראל הגבוהה יחסית ויתרות המט"ח הגבוהות, מאפשרים מרחב תמרון רחב לקיים מדיניות פיסקלית ומוניטרית שתמתן את השפעות המלחמה על הכלכלה. עם זאת, העלייה הדרמטית בצרכים הביטחוניים והאזרחיים הנובעת מהמלחמה תחייב שינוי עמוק בסדרי העדיפויות וקיצוצים או העלאת מיסים כדי למנוע עלייה בלתי מבוקרת בגירעון וכדי לשמר את אמון השווקים ביכולת הממשלה לשלוט במדיניות הכלכלית.

נספח 1 - לוחות מתוך התחזיות השונות

(19.4.2024) S&P

Israel--Selected indicators

	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024F	2025F	2026F	2027F
ECONOMIC INDICATORS (%)										
Nominal GDP (bil. LC)	1,347	1,425	1,417	1,582	1,764	1,868	1,915	2,051	2,170	2,300
Nominal GDP (bil. \$)	375	400	412	490	525	509	516	540	579	622
GDP per capita (000s \$)	42.2	44.2	44.7	52.3	55.0	52.3	51.9	53.3	56.0	58.9
Real GDP growth	4.1	3.8	(1.5)	9.3	6.5	2.0	0.5	5.0	3.5	3.5
Real GDP per capita growth	2.1	1.8	(3.2)	7.5	4.5	0.0	(1.5)	2.9	1.5	1.5
Real investment growth	7.6	3.9	(3.1)	13.6	10.4	(4.6)	(6.0)	11.0	5.0	4.0
Investment/GDP	23.9	23.7	24.2	25.3	26.9	25.7	24.4	25.8	25.9	25.8

Short-term external debt by remaining maturity/CARs	27.7	26.5	29.9	27.0	28.2	27.2	27.0	26.3	24.4	23.2
Usable reserves/CAPs (months)	10.6	10.6	12.9	13.3	14.2	13.9	14.3	14.0	13.7	13.4
Usable reserves (mil. \$)	115,279	126,014	173,297	212,992	194,218	204,694	215,010	222,027	229,549	237,629

FISCAL INDICATORS (GENERAL GOVERNMENT; %)

Balance/GDP	(4.4)	(4.5)	(11.4)	(5.3)	(1.8)	(6.7)	(8.0)	(5.0)	(4.0)	(3.5)
Change in net debt/GDP	3.0	3.0	9.3	2.6	0.7	4.5	8.4	5.0	3.7	3.5
Primary balance/GDP	(1.6)	(1.8)	(8.8)	(2.7)	0.6	(4.4)	(5.3)	(2.0)	(1.0)	(0.5)
Revenue/GDP	36.1	35.3	34.5	36.9	37.5	34.7	35.0	35.2	35.2	35.2
Expenditures/GDP	40.4	39.8	45.9	42.2	39.3	41.5	43.0	40.2	39.2	38.7
Interest/revenues	7.7	7.6	7.8	7.0	6.4	6.9	7.8	8.4	8.6	8.5
Debt/GDP	60.1	59.2	70.9	67.8	60.5	61.9	68.9	69.3	69.2	68.8
Debt/revenues	166.7	167.7	205.6	183.9	161.4	178.4	196.7	196.8	196.7	195.6
Net debt/GDP	58.0	57.9	67.4	63.0	57.2	58.5	65.5	66.1	66.2	66.0
Liquid assets/GDP	2.1	1.4	3.5	4.8	3.3	3.5	3.4	3.2	3.0	2.8

MONETARY INDICATORS (%)

CPI growth	0.8	0.8	(0.6)	1.5	4.4	4.2	2.3	2.0	2.0	2.0
GDP deflator growth	0.7	1.9	1.0	2.1	4.7	3.9	2.0	2.0	2.2	2.4

משרד האוצר (23.11.2023)

לוח 1 רכיבי תוצר

2023		2022	2021	2020	2019	ממוצע 2015- 2019	
תחזית נתוני נובמבר	תחזית נתוני אפריל						
2.0%	2.7%	6.5%	9.3%	-1.5%	3.8%	3.8%	צמיחה
0.1%	3.1%	7.4%	11.5%	-7.4%	4.0%	4.2%	צריכה פרטית
3.1%	2.9%	0.1%	5.1%	2.7%	2.9%	3.6%	צריכה ציבורית
1.6%	2.5%	13.3%	14.3%	1.4%	5.4%	6.1%	השקעה גולמית מקומית
0.7%	2.3%	10.4%	13.6%	-3.1%	3.9%	5.1%	השקעה בנכסים קבועים
-0.6%	3.4%	8.6%	14.9%	-2.4%	2.9%	2.8%	יצוא
-4.3%	3.0%	12.0%	21.1%	-8.0%	3.9%	5.2%	יבוא

לוח 3 אינפלציה ומחירי תוצר

2023	2022	2021	2020	2019	ממוצע 2015- 2019	
2.0%	6.5%	9.3%	-1.5%	3.8%	3.8%	צמיחה
1,865	1,764	1,582	1,417	1,425	1,293	תוצר נומינלי (מיליארדי ש"ח)
0.1%	4.4%	7.6%	-3.2%	1.8%	1.8%	צמיחה לנפש
108.8	108.7	104.1	96.8	100		תוצר לנפש (מדד 2019=100)
117.0	114.7	107.7	98.5	100		תוצר (מדד 2019=100)

לוח 1

תחזית חטיבת המחקר ל-2024-2025

(שיעורי השינוי באחוזים, ¹ אלא אם צוין אחרת)

2025		2024		2023	
התחזית מתחזית ינואר	התחזית ל-2025 ינואר	השינוי מתחזית ינואר	התחזית ל-2024 ינואר	בפועל	
-	5.0	-	2.0	2.0	תוצר מקומי גולמי
-0.5	5.5	1.5	4.5	-0.8	צריכה פרטית
4.0	10.5	-0.5	-3.5	-3.1	השקעה בנכסים קבועים (ללא אוניות ומטוסים)
-2.5	-2.0	-2.0	4.5	7.2	צריכה ציבורית (ללא יבוא ביטחוני)
-1.0	4.0	-1.5	-1.0	0.3	יצוא (ללא יהלומים והזנק)
-1.5	8.0	-	-4.0	-7.2	יבוא אזרחי (ללא יהלומים, אוניות ומטוסים)
0.1	3.3	-1.6	3.7	4.4	שיעור האבטלה הרחב - ממוצע שנתי (גילאי 25-64) ²
-0.5	78.2	0.6	77.3	77.8	שיעור התעסוקה המוחאם - ממוצע שנתי (גילאי 25-64) ²
0.8	4.6	0.9	6.6	4.1	גירעון הממשלה (אחוזי תוצר)
1	67	1	67	62	יחס החוב לתוצר
0.3	2.3	0.3	2.7	3.3	אינפלציה ³

1. בתחזית לרכיבי החשבונאות הלאומית, שיעור השינוי מעוגל לחצי נקודת אחוז.
2. בהתאם להגדרה של הלמ"ס, שיעור האבטלה הרחב כולל את המובטלים בהגדרתם הרגילה (מי שלא עבדו, רצו לעבוד, היו פנויים לעבודה, וחיפשו עבודה) ואת המועסקים שנעדרים זמנית מעבודתם מסיבות כלכליות (כולל עובדים בחל"ח). בהתאם, שיעור התעסוקה המוחאם אינו כולל את הנעדרים זמנית מסיבות כלכליות.
3. הממוצע של מדד המחירים לצרכן ברבעון האחרון בשנה לעומת הממוצע ברבעון האחרון בשנה הקודמת.

(29.11.2023) OECD

Israel: Demand, output and prices

		2020	2021	2022	2023	2024	2025
		Current prices NIS billion		Percentage changes, volume (2015 prices)			
Israel							
GDP at market prices	1 417.3	9.3	6.4	2.3	1.5	4.5	
Private consumption	686.7	11.4	7.5	-0.4	1.6	5.1	
Government consumption	330.5	5.2	0.0	3.3	6.2	3.0	
Gross fixed capital formation	317.8	13.5	10.4	4.6	-2.3	5.4	
Final domestic demand	1 334.9	10.4	6.5	1.7	1.6	4.7	
Stockbuilding ¹	24.5	0.5	0.9	-0.7	-0.2	0.0	
Total domestic demand	1 359.5	10.7	7.3	0.9	1.4	4.6	
Exports of goods and services	391.4	14.8	8.5	0.5	3.1	3.3	
Imports of goods and services	333.6	21.2	12.1	-4.5	1.9	3.6	
Net exports ¹	57.9	-0.9	-0.6	1.4	0.4	0.0	
<i>Memorandum items</i>							
GDP deflator	–	2.1	4.8	3.6	2.4	1.8	
Consumer price index	–	1.5	4.4	4.3	2.7	1.9	
Core inflation index ²	–	1.3	4.0	4.3	2.7	1.9	
Unemployment rate (% of labour force)	–	5.0	3.8	3.6	4.4	4.3	
General government financial balance (% of GDP)	–	-3.4	0.4	-3.1	-5.2	-4.6	
General government gross debt (% of GDP)	–	68.8	60.5	61.4	64.5	65.4	
Current account balance (% of GDP)	–	3.9	3.8	4.2	4.3	4.0	

1. Contributions to changes in real GDP, actual amount in the first column.

2. Consumer price index excluding food and energy.

Source: OECD Economic Outlook 114 database.

רשימת המקורות

- אטר, א', רז צ', שפיצר י', גבאי ע', וקולקה-גלבר ד' (2023). **ההשלכות הכלכליות של יוזמות החקיקה של הקואליציה**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בנק ישראל. (2004). **דו"ח בנק ישראל לשנת 2003**.
- בנק ישראל (2015). **דו"ח בנק ישראל לשנת 2014**.
- בנק ישראל. (2023). **דוח היציבות הפיננסית, המחצית הראשונה של 2023**.
- בנק ישראל, הודעה לעיתונות מיום 15.11.23. (15.11.2023). **התייחסות לסוגיות פיסקליות והתאמות בתקציב 2023 בגין מלחמת "חרבות ברזל"**.
- בנק ישראל, הודעת הריבית. (17.11.2023). **הוועדה המוניטרית החליטה ב-27/11/2023 להותיר את הריבית ללא שינוי ברמה של 4.75%**.
- בנק ישראל, חטיבת המחקר. (2023). **מערכת הבנקאות בישראל, סקירה שנחית לשנת 2022**.
- בנק ישראל, חטיבת המחקר. (2024). **התחזית המקרו-כלכלית של חטיבת המחקר, אפריל 2024**.
- בנק ישראל, חטיבת המחקר (נובמבר 2023). **התחזית המקרו-כלכלית של חטיבת המחקר**.
- בנק ישראל, ניתוח מיוחד. (2023). **ניתוח מיוחד של חטיבת המחקר בבנק ישראל: העלות הכלכלית של היעדרויות מהעבודה במהלך מלחמת "חרבות ברזל"**.
- החשב הכללי, משרד האוצר (נובמבר 2023). **אומדן ראשוני לביצוע תקציב, עודף/גירעון הממשלה ומימונו**.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, סקר בזק (2023). **סקר מצב העסקים בזמן מלחמת חרבות ברזל: נתונים מתוך סקר בזק לחודש דצמבר 2023**.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, סקר הערכת מגמות (2023). **סקר הערכת המגמות בעסקים - נובמבר 2023**.
- וייטבלאי, א' (2023). **"פעילות מערכת החינוך במלחמת 'חרבות ברזל' - תמונת מצב"**. מרכז המחקר של הכנסת.

מרכז המחקר והמידע של הכנסת (2023). "השלכות כלכליות של מלחמת 'חרבות ברזל' על ענף החקלאות".

משרד האוצר (2024). הצעת תקציב המדינה לשנת 2024 – תכנית מאזנת.

משרד האוצר (אוקטובר 2023). אומדן אבדן תוצר – מלחמת חרבות ברזל.

משרד האוצר (נובמבר 2023). סקירת מגמות מקרו כלכליות ועדכון תחזיות הצמיחה לשנים 2023–2024.

משרד האוצר (22.12.2023). דו"ח לעניין עמידה במגבלות הפיסקליות לשנת 2024 (דו"ח ההפרשים).

משרד העבודה (2023). הערכת כמות האנשים שמושבתים מעבודה – שבוע רביעי למלחמת חרבות ברזל.

משרד ראש הממשלה (2023). **יישום הסכמים קואליציוניים בשנת הכספים 2023 – תיקון החלטות ממשלה.**

פילוט, א' (2023). "תחזית הבלהות של מוד'יס: המלחמה תזניק את האינפלציה בישראל ל-6.8%, כלכליסט.

רשות האוכלוסין וההגירה (2023). דו"ח שנתי 2022.

רשות החדשנות (2023). דוח שנתי: מצב ההיי־טק, 2023.

Eckstein, Z., & Tsiddon, D. (2004). "Macroeconomic consequences of terror: theory and the case of Israel." *Journal of Monetary Economics*, 51 (5): 971–1002.

International Monetary Fund (2022). World Economic Outlook: Countering the Cost-of-Living Crisis.

OECD (2023). *Economic Outlook Volume 2023*, Issue 2: Preliminary version. Paris: OECD Publishing.

S&P (2024). Israel Long-Term Ratings Lowered To 'A+' From 'AA-' On Heightened Geopolitical Risk; Outlook Negative. <https://disclosure.spglobal.com/ratings/en/regulatory/article/-/view/type/HTML/id/3155269>

כנס אלי הורביץ לכלכלה וחברה בצל המלחמה || 2024

אלי הורביץ ז"ל, מפעל חיים

אלי נולד בירושלים וגדל בתל אביב. בוגר בית הספר היסודי "הכרמל" ותיכון עירוני א'. עם פרוץ מלחמת העצמאות בשנת 1948 התגייס לנח"ל עם חבריו מגרעין הצופים. לאחר הכשרה חקלאית קצרה ייסדה הקבוצה את קיבוץ תל קציר שבעמק הירדן, בסמוך לגבול עם סוריה. בתל קציר נישאו אלי ודליה, חברתו מגרעין הצופים החדש. באוקטובר 1953 עזבו בני הזוג את הקיבוץ ועברו להתגורר בתל אביב.

באותה שנה החל אלי הורביץ את דרכו בתעשייה כשוטף כלים בחברת התרופות "אסיא" ולאחר סיום לימודיו שולב בהדרגה בהנהלת החברה. מתוך ראייה ארוכת טווח של חשיבות המובילות בשוק הישראלי ושל בניית בסיס לפרישה בינלאומית עתידית הוא יזם את רכישתן של שתי חברות תרופות ישראליות – "צורי" ו"טבע" – ואת מיזוגן לחברה אחת, שנקראה "טבע תעשיות פרמצבטיות בע"מ". בשנת 1976 הוא מונה למנהלה.

בתקופת כהונתו הארוכה כמנכ"ל וכיו"ר מועצת המנהלים של "טבע" הפגין אלי מנהיגות אסטרטגית יוצאת דופן בחדשנותה, שבאה לידי ביטוי ברכישות ובמיזוגים של מפעלי תרופות ברחבי העולם ובאימוץ תרבות של מצוינות בכל מקום שהחברה פעלה בו. כך הפכה "טבע" למפעל התרופות הגדול בישראל, ובהמשך גם לחברת התרופות הגנריות הגדולה בעולם.

תחושת המעורבות החברתית וערכי ההומניזם והציונות שבהם האמין אלי עמדו ברקע התגייסותו לטובת גופים ציבוריים רבים ומגוונים. אלי השתתף כחייל קרבי בכל מלחמות ישראל, ומדרגת טוראי במלחמת העצמאות הגיע, במסגרת שירותו במילואים, לדרגת סגן אלוף וסגן מפקד אגד ארטילרי במלחמת לבנון הראשונה, שלאחריה השתחרר מצה"ל.

ההכרה ביכולותיו הנדירות של אלי כמנהיג וכאסטרטג תרמה לבחירתו לתפקידים ציבוריים רבים לצד עבודתו ב"טבע". כנשיא התאחדות התעשיינים שימש בתפקיד מפתח בכינונה של התוכנית ההיסטורית לייצוב המשק (1985/6). הוא שימש, בין השאר, יו"ר חבר הנאמנים במכון וייצמן, חבר במועצה הבינלאומית של מרכז בלפר למדע ויחסים בינלאומיים בבית הספר לממשל ע"ש קנדי באוניברסיטת הרווארד (2002-2005) ויו"ר הוועדה "ישראל 2028", שמסקנותיה פורסמו והוגשו לראש הממשלה תחת הכותרת "ישראל 2028: חזון ואסטרטגיה כלכלית-חברתית בעולם גלובלי".

פעילותו הציבורית והתעשייתית הענפה זיכתה את אלי בשורה ארוכה של פרסים מטעם גופים אקדמיים וציבוריים. הוא נשא בשישה תוארי דוקטור כבוד, ובאפריל 2002 הוענק לו פרס ישראל על מפעל חיים – תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה.

קשר מיוחד היה לאלי עם המכון הישראלי לדמוקרטיה. אלי ראה במכון מפעל חשוב שמחזק את הדמוקרטיה הישראלית. הוא ייחס חשיבות רבה למאמצי המכון לסייע לדרג מקבלי החלטות להגיע להחלטות בצורה מושכלת יותר ולהוציא לפועל מדיניות איכותית המבוססת על מחקר, חשיבה ותכנון – לטובת כלל החברה בישראל.

במשך שש שנים עמד אלי בראש הוועד המנהל הישראלי של המכון, ועד לשנת חייו האחרונה היה חבר קבוע בפורום קיסריה להתוויית מדיניות כלכלית לאומית.

אלי הורביץ, יליד שנת 1932, נפטר ב־21 בנובמבר 2011, בגיל 79.

פרופ' קרנית פלוג היא סגנית נשיא למחקר במכון הישראלי לדמוקרטיה ועמיתה בכירה ע"ש ויליאם דוידסון למדיניות כלכלית; מרצה במחלקה לכלכלה באוניברסיטה העברית בירושלים. לשעבר נגידת בנק ישראל. תחומי המחקר שלה הם כלכלת ישראל, מקרו־כלכלה, מדיניות מוניטרית ושוק העבודה.

נדב פורת הירש הוא חוקר בתוכנית "רפורמות בכלכלה" במרכז לממשל בכלכלה שבמכון הישראלי לדמוקרטיה. בעל תואר שני מחקרי בכלכלה באוניברסיטה העברית בירושלים.

www.idi.org.il

המכון הישראלי
לדמוקרטיה